

“MEDENİYET VE TOPLUM” REKTÖRLÜK DERSİ

BİN YILLIK TÜRKİYE İKTİSAT TARİHİ

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu

Marmara Üniversitesi

İktisat Fakültesi

GİRİŞ.....	1
I. ANADOLU SELÇUKLULARI (1075-1318).....	3
II. OSMANLI EKONOMİSİNİN TEMEL İLKELERİ.....	7
A. MERKEZÎ VE ÜNİTER YAPI.....	8
B. GELENEKÇİLİK.....	9
C. ADALET, SOSYAL REFAH VE ARZ YÖNLÜ EKONOMİ.....	10
III. OSMANLI SOSYAL YAPISI.....	11
A. NÜFUS.....	11
B. SOSYAL TABAKALAŞMA.....	12
C. AİLE SİSTEMİ.....	15
IV. OSMANLI MALÎ YAPISI.....	16
A. HAZİNE YÖNETİMİ.....	17
B. MERKEZÎ HAZİNE HESAPLARI: BÜTÇELER.....	18
V. OSMANLI TIMAR VE VAKIF SİSTEMLERİ.....	21
A. TIMAR SİSTEMİ.....	21
B. VAKIF SİSTEMİ.....	22
VI. OSMANLI ÜRETİM, ULAŞIM VE TİCARET SİSTEMİ.....	23
VII. OSMANLI PARA VE FİNANSMAN SİSTEMİ.....	25
A. PARA SİYASETİ.....	26
B. FİNANS VE KREDİ.....	27
VIII. OSMANLI ESNAF BİRLİKLERİ VE NARH SİSTEMİ.....	28
X. OSMANLI ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMLERİ.....	29
A. ÇALIŞMA VE ÜCRET SİSTEMİ.....	29
B. SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ.....	29
SONUÇ.....	30

GİRİŞ

Türkiye İktisat Tarihine başlangıç noktası olarak Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yy.ı alıyoruz.

Yaklaşık bin yıl boyunca oluşan sistem iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem klasik dönem (nizâm-ı kadîm), ikinci dönem de yenileşme dönemidir (nizâm-ı cedîd). Klasik dönem, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yy.dan XVIII. yy. sonlarına kadar uzanan yaklaşık 8 yy.lık dönemdir.

Türkler Anadolu'ya ilk defa XI. yy.da gelmediler. Hunlar, bir seri göç sonunda, V. yy.da Orta Avrupa'ya kadar uzanan Attila imparatorluğunu kurdular. İlkçağlar kapanırken Hunların Güney Rusya'ya girmesi, Germenleri sıkıştırarak Batı Roma üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş ve bu devletin yıkılmasının önemli sebeplerinden birini teşkil etmiştir (476). Bu göç hadisesi, Hazar, Bulgar, Peçenek, Macar vs. Türklerinin Hazar ve Karadeniz'in Kuzey'inden geçerek Avrupa'ya ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya girmelerinin başlangıcı olmuştur. Bizans'ta görev yapan Türk asıllı kumandanlar ve devlet adamları zaman içerisinde Selçuklular, daha sonra da Osmanlılar tarafına geçmiş olmalıdırlar.

Klasik dönemi oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetme alt-dönemlerine ayrılabilir:

a. Oluşma (1075-1453). Yaklaşık bir ifadeyle XI. yy.ın sonlarından yani Malazgirt zaferinden ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar geçen 450 yıla yakın süre,

b. Olgunlaşma (1453-1699). İstanbul'un fethinden Karlofça andlaşmasına kadar geçen yaklaşık ikiyüzelli yıllık dönem. Osmanlı Devleti bu dönem içinde Osmanlılar 1444 Varna zaferinden 1571 İnebahtı yenilgisine kadar geçen 127 yıllık süre içerisinde ciddi bir yenilgi yüzü görmemiştir. Yine 1492-1565 arasındaki 73 yılda fiyatlar hemen hemen hiç artmamıştır.

Karadeniz bu dönemde bir Türk gölü haline gelmiştir. Akdeniz'e de, beş asır sonra, özellikle Barbarosların çabalarıyla yine müslümanlar hakim olmuşlardır. XV. yy.ın ortalarından XVIII. yy. sonlarına kadar geçen bu olgunlaşma dönemi, modern kapitalizmin gelişme dönemine tekabül etmektedir ve bu dönem bir noktada kapitalizm ile mücadele tarihidir. Devlet ve ekonomi 1600'larda olgunluk dönemine erişmiş ve esnekliğini kaybetmeye başlamıştır.

c. Esnekliği Kaybetme (Bütün XVIII. yy.). Klasik sistem esnekliğini kaybederken Batılılaşmanın esas unsurunu teşkil ettiği yenileşme hareketleri görülmüştür.

Karlofça andlaşmasının getirdiği toprak kayıplarının çoğu bu yüzyılın ilk yarısında telafi edilmiştir. Üretimde büyük bir gelişme olmuştur. XVIII. yy.ın ilk yarısına kadar ihracat ithalatı hala aşmaktaydı.

Lâle devri (1718-1730), yenileşmenin ve Batılılaşmanın sosyal hazırlığıdır. Yenileşme özlemleri, yeni düzen (nizâm-ı cedîd) teşebbüsleri, halkın tüketim kalıplarındaki değişme bu dönemde başlamıştır.

XVIII. yy.ın sonlarına doğru dikkatleri çeken esnekliği kaybetme, hakim dünya sistemi olma özelliğini de kaybetme demektir. Bu yüzden yüzyıl sonlarında Nizâm-ı Cedîd (yeni düzen) hareketiyle başlayan yenileşme ve batılılaşma dönemi atf çerçevesini kapitalizmin oluşturduğu, bu sistemin model alındığı bir dönemdir.

XVIII. yy.ın ortalarından itibaren kalıcı bunalımlar başlamıştır. 1739-1769 uzun barış döneminden sonra girilen Rus savaşı yenilgiyle ve 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşmayla savaş alanlarındaki yenilgisi onaylanan Osmanlı Devleti yenileşme arayışlarına girmiştir.

Ülkenin küçülmeye başlaması Yenileşme ve Batılılaşma'nın temel sebebidir. Bir açıdan modernleşme dönemi olan Yenileşme Dönemi, 1790 yılından Osmanlı siyasî varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder. Yani yaklaşık bir ifade ile XIX ve XX. yy.ları kapsar.

Yenileşme dönemi bir açıdan modernleşme dönemidir. Bu dönem dar anlamıyla Nizâm-ı cedîd (1790-1807), Mahmud II. (1808-1839), Tanzimat (1839-1876) ve Abdülhamid II. (1876-1909) dönemlerine ayrılabilir.

Sınâî kapitalizmin başlangıcını ifade eden XIX. yy. başları, Osmanlı Devleti'nin modern kapitalizm karşısında enerjisini kaybettiği ve tamamen onun etki alanına girdiği dönemdir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaşmasının tarihidir.

XX. yy. ise 1908'den sonra askerî bürokrasinin hakimiyeti ve Batılılaştırma doğrultusundaki

yönlendirmesi altında sürmüştür. Bunun ilk bölümü İkinci Meşrutiyet (24 Temmuz 1908-13 Kasım 1918) dönemidir. Meşrutiyet döneminin ilk yarısı (1908-1914) liberal, ikinci yarısı (1915-1918) devletçi bir nitelik taşır. Mütareke (13 Kasım 1918-6 Ekim 1923) döneminden sonra Cumhuriyet dönemi gelir.

Öncelikle Türkiye’de oluşan iktisat sisteminin üç önemli kaynağını ve boyutunu belirtmemiz gerekmektedir. Bunlar Anadolu topraklarının sahip olduğu iktisadî imkanlar, Türklerin Ortaasya döneminde oluşturdukları iktisadî gelenekler ve Türklerin VIII. yy.dan beri mensup oldukları İslâm'ın iktisadî ilke ve uygulamalarıdır. İslâm ekonomisinin uygulaması, Emevîler ve Abbasîlerde, Ortaçağ Türk devletlerinde, bu arada Selçuklu ve Osmanlılarda sürdürülmüştür.

I. ANADOLU SELÇUKLULARI

Selçuklular, İslâm dünyasının bunalımlar içerisine düştüğü IX. yy.ın başlarında tarih sahnesine çıkarılarken hem ilk İslâm devletlerinin hem de eski Türk geleneklerinin mirasçısı durumundaydılar Bu iki unsur zaman zaman çatışma içerisine giriyordu. Umumî eğilim İslâm'la çatışan geleneklerin zamanla giderilmesiydi. Böylece Osmanlılara gelinceye kadar İslâm'ın getirdiği yeni siyasî, iktisadî ve içtimâî teşkilatlanmaya dayanan bir toplum tipi oluştu.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yönlendirmesiyle Anadolu'ya yerleşip burayı yurt edinen ve önce Anadolu Selçuklu sonra Osmanlı Devleti'ni kuran Türkmen kitlelerinin bu hareketlerinin en önemli sebebinin büyük nüfus artışı olduğunu biliyoruz.

Kaynaklarımız bu göç hadisesini, yukarda değindiğimiz gibi, "nüfus yoğunluğu, hayvan çokluğu ve otlak darlığı" sebeplerine bağlarlar. Gerçekten daha Göktürk Devleti'nin yıkılışından itibaren bir nüfus artışı kendisini göstermişti. Türk kavimleri birbirlerini sıkıştırarak sürekli olarak Batı'ya kaymışlar, X. yy.da başlayan baskı XI. yy. başlarından itibaren büyük göç hareketlerine yol açmıştır.

Büyük göç hareketi Anadolu'nun etnik yapısını tamamen değiştirmiştir. Bu hareket silahlı güçlerin desteğinde olup, yerleşme niyeti taşımaktadır. Bizanslıların Selçuklulara yenilmeleri sonucu, Anadolu'nun bazı yörelerindeki Rum halkın Balkanlar'a nakledilmesi de Türklerin yerleşmesini kolaylaştırıyordu. Göçmen kitlelerin çok sayıda at, katır, deve ve koyun gibi hayvanları vardı. Bazıları da ticaret gibi yerleşik hayatın gereklerini yerine getiriyorlardı. Anadolu Selçuklu Devleti bu ilk nüfus hareketi sonucunda kurulmuştur (1075). Bu göçlerin ikinci safhasını XIII. yy. başlarından itibaren Moğollar önünden kaçan Türkmenlerin Anadolu'ya gelişleri ve bunların sahillere yayılması teşkil edecektir.

Bu göç hareketine rağmen Anadolu'nun nüfusu yetersizdir ve toprakları da haçlı seferlerinin başladığı 1095'lerden itibaren XII. yy.ın sonlarına kadar geçen yüz yıllık süre içinde savaşlar, Bizanslıların iç mücadeleleri gibi sebeplerle büyük tahribata ve boşalmaya uğramış, üretim ve vergi hasılatı da büyük ölçüde azalmıştı. Fakat XII. yy.ın sonlarında Anadolu'da önemli bir Türkmen kitlesinin varlığı bilinmektedir.

Sultan Mesut I. (1116-1155) zamanında haçlılar ve Bizanslılarla başarılı savaşlar yapılmıştır. Bu dönemde üç binden fazla Frank'ın müslüman olduğu nakledilmektedir. Yine Bizans'ın ağır vergileri ve baskısı altında kalan yerli Rumlar da Selçuklular tarafına geçiyorlardı. Anadolu Mesud zamanında Türkmenler için güvenli bir vatan haline geldi. Onun zamanında ülkenin imarı başladı ve medenî faaliyetler gelişti. Batı kaynakları ilk defa onun zamanında Anadolu'dan 'Turkia' diye bahsetmeye başladılar.

Bu dönemde Türklerin çoğu henüz göçebe olduğu için, üretimi sürdürmek için yerli halka ihtiyaç duyuluyordu. Bu sebeple Selçuklu hükümdarları yerli halkı himayeden başka, bunları kendi sınırları içinde yerleştirerek, üretimi arttırmaya çalışıyorlardı. Gerçekten Mesud I. gibi, Kılıç Arslan II., Gıyaseddin Keyhüsrev I. ve bazı Danişmendli ve Artuklu beyleri kalifiye işgücünü aileleriyle birlikte

kendi bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bunlara gereğinde köyler, evler, tarım araçları, tohumluk dağıtılmış, bir kaç yıllık süreler için vergi muafiyeti tanınmıştı.

Kılıç Arslan II. (1155-1192) zamanında haçlılarla yoğun bir mücadeleye girişildiği için ülkedeki tahribat artmış, üretim çok daha düşmüştü. Bunu önlemek amacıyla yerli halkın üretime sevk edilmesinin yanında göçebe ve yarı göçebe halde bulunan Türkmenler yoğun bir şekilde toprağa yerleştirilmeye ve ziraat üreticiler haline getirilmeye çalışılıyordu.

Yine Kılıç Arslan II. (1155-1192) Miryakefalon-Kundanlı'da Bizans ordusunu yendikten (1176) sonra siyasî istikrar dönemi içerisinde Türkiye transit ticaret bölgesi olma vasfını tekrar kazanma yoluna girdi. Bu arada, XII. yy.ın son yarısında, Danişmendliler beyliği bertaraf edilmiş, Menguçler, Saltuklar, Artuklular gibi mahallî beyliklerin siyasî etkileri giderilmiş ve dolayısıyla Anadolu'da siyasî bütünlük sağlanmıştır. Güneydeki Küçük Ermenistan ise devlete vergi ve asker vermekteydi.

Ancak Kılıç Arslan II. uzun bir mücadeleden sonra Danişmendliler Devleti'ni ortadan kaldırarak Anadolu'da siyasî birliği sağladığı halde ülkesini 11 oğlu arasında paylaştırarak bu siyasî birliği yine kendi eliyle dağıtmıştı. O, her oğlunu bir yöreye Melik statüsü ile tayin etmiş, kendisini de Sultan olarak merkeze alıp bu Meliklerin üstünde siyasî otorite kurmayı düşünmüştü. Ancak o daha hayatta iken Melik olan oğulları Selçuklu tahtını ele geçirmek ve Sultan olmak için birbirleriyle mücadeleye tutuştular. Bunlar arasında Gıyaseddin Keyhüsrev I. ile Rükneddin Süleyman Şâh II. önemlidir.

İslâm'ın getirdiği birlik anlayışıyla çelişen en önemli Türk siyasî geleneği aşiret düzenine dayalı siyasî parçalanmaydı. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti; Hunlar'da, Göktürkler'de ve ilk müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar'da büyük çapta somutlaşan eski Türk aşiret düzenine dayalı olarak kurulmuştu. İlk müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlı Devleti daha başlangıçta ikiye ayrılmıştı.

Büyük Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk Bey (?-1009)'in oğulları da babalarının ölümünden sonra, en sıkıntılı anlarda bile, birlikten uzak olarak kendilerine tâbi halkla birlikte başlarına buyruk hareket ediyorlardı. Devlet oluşurken bu ayrılıkçı unsurlar devlet içerisinde bazı imtiyazlar istiyorlardı. Devletin asıl kurucusu durumundaki Tuğrul Bey başlangıçtan beri üniter ve merkeziyetçi bir devlet oluşturmaya çalışmakla birlikte eski Türk aşiretçilik eğilimlerine karşı başarılı olamamış ve Devlet daha kuruluş döneminde üçe ayrılmıştı. Alparslan sonraları büyük gayretlerle birliği sağlamış ise de Türkmen beylerinin siyasî nüfuzları tam anlamıyla kırılmamıştı.

Her şeye rağmen Büyük Selçuklu Devleti siyasî birliği bir hedef olarak benimsemişti. Bunun için XI. yy.da Anadolu'ya yönelen göçmenleri iskan ederken büyük ve güçlü aşiretleri muhtelif kısımlara ayırarak birbirlerinden uzak sahalara sevk etmişti. Bugün Anadolu'da, birbirlerinden çok uzak bölgelerde Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni ve Karakeçili gibi büyük Oğuz aşiretlerinin isimlerini taşıyan köylere, ailelere vs. tesadüf edilmesi Selçukluların bu, 'parçalayarak iskan' politikasının bir sonucudur.

Malazgirt savaşı ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu Anadolu'nun Türkleşmesini yoğunlaştırdı. Anadolu Selçuklu Devletinin kuruluşundan Miryakefalon savaşına kadar geçen (1075-1176) arasındaki yaklaşık 1 yüzyıllık süreyi Anadolu Türkmen nüfusunun haçlılar ve Bizanslılara karşı iktidar mücadelesi dönemi olarak görebiliriz. Daha IV. yy.ın sonlarından itibaren Bizansta çok sayıda Türk'ün varlığını hatırlarsak içiçeliğin çok eski dönemden beri var olduğunu ekleyebiliriz.

XII. ve XIII. yy.larda Selçuklu sultanlarının çeşitli vesilelerle İstanbul'u ziyaret ettiklerini biliyoruz. Mesud I. (1116-1155) Selçuklu tahtı için yaptığı mücadeleyi, İstanbul'da Ioannes Komnenos II.'dan (1118-1143) aldığı yardımla kazanmıştı. Ioannes'in kardeşi Isakios sonraları Konya'ya kaçarak müslüman olmuştu.

Sultan Kılıç Arslan II. (1155-1192), Manuel Komnenos ile bir barış anlaşmasından sonra, Bizans'a 80 gün süren resmî bir ziyaret yaptı (1162). Şehrin kapısında imparator tarafından merasim ile karşılanan

Kılıç Arslan II. Bukoleon sarayına misafir edildi. Şehirde kaldığı süre içinde kendisine büyük saygı gösterildi; şerefine parlak şenlikler düzenlendi. İki hükümdar arasında bir kaç yıl iyi ilişkiler devam etti ise de 1176 yılındaki, Myriokephalon (Çardak) muharebesi ile Konya Selçukluları Bizans'a karşı iktidar mücadelesini kazanmış oldular.

Bizans kaynakları XII-XIV. yy.lar arasında gerek Başkentte gerek eyaletlerde Turkopouloi (Türkoğulları) denen Selçuk asıllı Bizans askerlerinden bahsetmektedir. Bunların kumandanlarına turcopulieris denilmekte idi. Hatta Anadolu'daki mücadelenin Türkler tarafından kazanıldığıının kesin bir göstergesi olan 1176 Myriokephalon savaşından sonra da Bizans ordularındaki Türklerin sayısı artmaya devam etmişti. Bunlardan birçok Türk kumandanının isimleri sonlarına "as" eki getirilerek, Pitikas, Uzas, Karatzas, Monastras gibi şekil bakımından Yunancaya uydurulmuştu.

1176-1277 dönemi, büyük buhran döneminden sonra gelen gelişme ve refah dönemidir. Bu dönemde Anadolu Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasındaki milletlerarası ticaretin köprüsü ve merkezi durumuna gelmişti. Bu dönemdeki Türkiye'nin zenginliği 'ticaretin genişliği, gümrük vergilerinin azlığı, üretimin bolluğu, otlak ve hayvanların çokluğu ve ülkenin denizlerle çevrili' olmasıyla açıklanıyordu.

Anadolu Selçuklu Devleti Süleyman Şâh'tan II. (1192-1204) itibaren eski Türk aşiret zihniyetini yıkarak merkezî ve üniter bir devlet haline getirmiştir. Bu sultan eski Türk devletlerinde görülen ülkenin şehzâdeler arasında bölüşülmesi geleneğine, köle asıllı kumandan uygulamasının da yardımıyla, son vermiştir. Fakat daha sonra devletin çöküş döneminde göçebe Türkmenlere dayanarak oluşan beyliklerde bu gelenek tekrar ortaya çıkmıştır. Oysa Osmanlı beyliği, Süleyman Şâh'ın II. uygulamasını devam ettirerek ve bölünmeci eğilimleri sistemli bir şekilde engelleyerek üniter ve merkezî bir dünya devleti haline gelmiştir.

Gıyaseddîn Keyhüsrev tahtı ele geçirmesinin ardından devlet yapısında ve yönetimde yeni bir yapılanmaya gitti. İlk olarak yeniden tahtı ele geçirmekte Komnenos Manuel Mavrazemos'dan çok büyük yardım ve destek gördüğü için ikinci defa iktidara gelişinin hemen ardından Emir Mavrazemos'u Melik ünvanıyla Uç bölgesine gönderdi. Uluborlu, Denizli ve Honas'ı ona verdi. Böylece Anadolu'da ilk olarak yöneticisi Hıristiyan olan Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Meliklik kurulmuş oldu.

Gıyaseddîn Keyhüsrev I. Afrasyab'ın soyundan gelen bir hakan olarak Turanî kavimlerin büyük hakani olduğu kadar İran şahlarının unvanı olan Keyhüsrev unvanını kullanarak eski İran şahlarının devamı olduğunu ve nihayet Diyar-ı Rum'da bir Kayser olduğunu vurgulamış oluyordu. Nitekim bundan sonradır ki Anadolu'da Selçuklu Devleti hizmetinde çok sayıda Rum ve Ermeni kökenli beyler İran ve Türkmen kökenli emirler görülmektedir. Yerli Hıristiyan halklar ile Müslüman halklar arasında da barış ve güven ortamı yaratmaya çalışılmıştır.

Gıyaseddîn Keyhüsrev I., bu düzenlemeleri gerçekleştirdikten sonra bu emir ve beylerin desteği ile Antalya'yı ve Samsun'u fethederek devletin sınırlarını Akdeniz ve Karadenize ulaştırmıştır. Bundan sonra Anadolu Selçuklu sultanları "Sultanü'l-Arab ve'l-Acem" (Arap olan ve olmayanların sultanı) ve "Sultanü'l-bahreyn" (İki denizin sultanı) unvanlarını kullanacaklardır.

Gıyaseddîn Keyhüsrev I. Antalya'yı fethetmişti (1207). Ondan sonra oğulları da onun yolunu izlemişlerdir. İzzeddîn Keykâvus I. Sinop'u fethetmiş (1214) ve burada bir tersane inşa ederek Karadeniz'e açılmış, Güneyde Antalya'yı yeniden fethederek şehrin kale ve surlarını tahkim etmiş ve burada da bir tersane inşa etmiştir. Güneydoğu Anadolu'da da fetihler gerçekleştirerek Anadolu'ya açılan ticaret yollarını güvence altına almaya çalışmıştır.

Selçuklu ziraat siyaseti yanında ticaret siyaseti de vasıflı işgücü, nakil ve iskanını gerektiriyordu. Mesela, Gıyaseddîn I.in büyük oğlu İzzeddîn Keykâvus I. (1211-1220) Sinop'un fethinden sonra (1214) her şehirden yeterli miktarda kalifiye elemanı, aileleri ile birlikte, bu şehre yerleştirmişti. Bunun yanında

Sinop'tan kaçanlar da yurtlarına getirilmişti.

Gıyaseddîn I. diğeri oğlu Alâeddîn Keykûbâd'ı da Tokat'a Melik olarak gönderdi. Türkmenlerin yoğun olduğu ve Danişmend İli diye anılan Kuzey Anadolu'nun idaresini de bu oğluna verdi. Kendisi de büyük Sultan olarak başkent Konya'da bulunuyordu.

Alaeddîn Keykûbâd I. devrinde (1220-1237) Anadolu daha da mamur, müreffeh ve medenî bir ülke haline gelmiştir. Anadolu'nun Güney kıyısında Anamur gibi müstahkem mevkiilerin zaptı, Kırım'ın mühim bir limanı olan Soğdak'a bir askerî kuvvet gönderilmesi, doğrudan Kahta, Çemişgezek, Erzincan, Erzurum, Ahlat gibi çok önemli askerî ve iktisadî merkezlerin zaptı ticarî yapıyı sağlamlaştıran faaliyetlerdi. Bunun yanında ülke içerisinde bir çok imâretler ve bayındırlık eserleri meydana getirilmekteydi.

Alaeddîn Keykûbâd I. Karadeniz'in kuzeyine bir donanma sevk ederek Kırım ve Deşt-i Kıpçak'ı fethetmiş ve böylece Anadolu Selçuklularında ilk defa deniz aşırı bir ülke fethedilmiştir. Alanya yakınlarında inşa ettiği Alara Hamî kitabesinde kendisini "Sultanü'l-Arab ve'l-Acem" lâkaplarının yanında "Sultanü'r-Rumî ve'l-Ermeni ve'l-Efrenç" (Rum, Ermeni ve Batılı halkların sultanı) lâkapları ile de tavsif etmesi onun babası Gıyaseddîn Keyhüsrev I.'in gerçekleştirmeye çalıştığı politik düşüncüyü daha da ileriye götürdüğünü göstermektedir.

XIII. yy.'ın ortalarında devletin batı sınırı Muğla'nın Dalaman çayından başlıyor, Denizli ve Kütahya'yı dışarda bırakarak Sakarya'ya ulaşıyordu. Çukurova'daki Ermeni krallığı da Selçuklu sınırlarının dışında idi. Doğuda Erzurum ve Diyarbakir bölgeleri sınırların içindeydi. Pontus Devleti gibi Halep ve Şam Eyyûbîleri de Selçuklulara tabi idiler.

Fakat XIII. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren 1219'da İslâm topraklarına yönelmeye başlayan Moğol istilası Doğu'dan Batı'ya doğru ikinci ve büyük bir göç hareketine yol açtı. Yeni göç dalgaları bu düzeni altüst etti. Topraklar yetersiz hale geldiğinden Selçuklu hükümetleri yeni gelenleri yerleştirme hususunda zorluk çekmeye başladılar.

Bu baskı Cengiz Han (1167 ?-1227) İmparatorluğu ile siyasî bir boyut kazanmış ve İslâm devletleri yeni bir döneme girip kimileri de yıkılmıştır. Alaeddîn Keykûbâd'dan sonra Babaîler isyanının ardından Moğollar Anadolu'ya girip Selçuklu ordusunu yenmişler (Kösedağ,1243), bir süre sonra da Abbasî Devleti'ni yıkmışlardır (1258).

Moğolların yol açtığı bu ikinci göç hareketi içinde göçebe aşiretlerden başka, az çok menkul servet sahibi köylü halk, zengin tâcirler, ilim ve fikir adamları, dervişler ve mutasavvıflar yer almıştı. Bunlar Anadolu'ya gelen Türkmen kitlelerinin buralara yeni bir kültür, medeniyet ve sistem getirdiklerini gösterir.

İstanbul'a gelen son Selçuklu sultanı İzzeddîn Keykavus II (1246-1262 arasında muhtelif defalar)tur. İlhanlılarla mücadele eden İzzeddîn 1260'ta Ayn-ı Câlut'ta Moğolları yenen Memluk Sultanı Baybars'ın yardımı ulaşmadan 1262'de Antalya'dan İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. O sırada İstanbul'u latinlerden kurtaran Mikhail Palaiologos VIII. (1259-1282) tarafından çok iyi karşılandı. Zayıf rivayetlere göre bu sultan Bizans tahtına göz dikecek kadar entrikalar içine girmiş ve sonunda müslüman Altınordu hükümdarı Berke Han (1209-1266) tarafından kurtarılmıştır.

Bizans ile Selçukluların Anadolu'daki iktidar mücadelesine rağmen iki devlet arasında kurulan ilişki İstanbul ile Konya arasında hoşgörüyü dayalı bir kültür alışverişinin doğmasını ve kesintisiz sürüp gitmesini sağlamıştı. XII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren özellikle Komnenoslar döneminde İstanbul hayatında Selçuklu kültür ve sanatının etkileri açıkça görülmektedir.

Bizans tahtını Ioannes V. Palaiologos ile paylaşamayan Ioannes VI. Kantakuzenos (1347-1354)

Osmanlılara başvurmuş ve kızı Theodora'yı Orhan Bey (1326-1359) ile Mayıs 1345'de evlendirmiş, bunun sonucunda, Orhan Bey, kayınpederine 6.000 kişilik bir yardım gönderip, İstanbul'a girmesini sağlamıştı. Bunun gibi Palaiologoslar ile Osmanlılar arasında kurulan akrabalık ilişkileri ile kurulan ittifaklar ve siyâsî ilişkiler, padişahları gerek İmparatorluk ve gerek İstanbul üzerinde hak iddia etmeye sevk ediyordu.

Orta Anadolu dışında kalan bölgelerde daha fazla Hıristiyan nüfus vardı. Fakat Moğol istilasının yol açtığı ikinci ve büyük bir göç hareketi Anadolu Türk nüfusunun yoğunlaşmasına, özellikle uçlara ve Bizans sınırlarına doğru yığılmasına sebep oldu. Bu büyük Türkmen göçleriyle XIII. yy. dan itibaren Batı ve Güney Anadolu, Orta Anadolu'ya oranla daha yoğun bir şekilde Türkleşecek ve nüfusu artacaktır.

Bütün bu gelişmeler sonucunda XIII. yy.ın sonlarında Orta Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti görülürken Batı sınırları yani uçlar Türkmenlerin eline geçmiş bulunuyor, buralardaki ve sahil bölgelerindeki Hıristiyan nüfus Orta Anadolu'ya nisbetle oldukça azalıyor. Anadolu beylikleri ve Osmanlı beyliği böyle bir nüfus yapısı üzerinde ortaya çıkmışlardır.

Uçlar, sadece göçebe veya yarı göçebe Türkmen aşiretlerine mahsus yaylak ve kışlakları ihtiva eden bölgeler değildi. Bunlar yanında birçok köyler, küçük kasabalar, karakollar vardı. Sınırların biraz gerisinde büyükçe şehirler bile bulunuyordu. Bunlar uç beyliklerine merkez vazifesini görüyorlardı. Bu uç beylikleri XIV. yy. ortalarında Karaman, Germiyan, Hamid, İnançoğulları, Osmanoğulları, Aydınolu Umur Bey, Sinop, Kastamonu, Gerede ve Bolu idi. Bunlar bu dönemde İlhanlılara vergi veriyorlardı. Beylikler sahasındaki Müslüman Türk köylerinden başka Hıristiyan köyleri mevcut olduğu gibi şehir halkı da dinî bakımdan karıştı. Bizans topraklarına da yerleşmiş Türkler vardı.

Selçuklu veziri Muîneddîn Pervâne'nin, Moğolları yenen Memlûk kumandanı Baybars'la işbirliği yaptığı gerekçesiyle idamından sonra (1277) Anadolu iktisadî, içtimaî ve siyâsî kargaşalık içerisine düşmüştür. Moğolların Selçuklu ordusunu ve onunla birlikte iktâ düzenini tahrip etmeleri, dolayısıyla askerî zümrenin işsiz kalması önemli bir huzursuzluk amili olmuştur.

Bu dönemden sonra devlet fiilen Moğolların eline geçtiği ve Selçuklu idaresi çöktüğü için buhran ve felaketler birbirini izlemiştir. Hem Moğol baskısı hem de sultanların liyakatsızlığı Selçuklu Devleti'nin itibarını gittikçe azaltıyordu. Moğollara karşı sürdürülen Türkmen mücadeleleri ve Moğol şehzâdelerinin isyanları da çöküşü hızlandırmıştır.

Bütün bu olup bitenlerle birlikte Anadolu, bağımsızlığını elde etme ve sistemini koruma yönünde yeni oluşumlar içerisine girmiştir. 1277-1318 arasındaki dağılma döneminde Anadolu'daki birçok alim, mütefekkir, sanatkar, şair, edip ve mutasavvıf faaliyetlerini uç beyliklerinde yoğunlaştırmışlardır.

1075'te kurulan Türkiye Selçuklu Devleti 243 yıllık ömrünü tamamlayıp 1318'de dağılmıştır. Bu dönemde Anadolu'da, özellikle uçlarda yeni Türkmen beylikleri kurulmuştur. İlhanlı Devleti de 1336 yılında dağılınca Anadolu, Moğol hakimiyetinden tamamen kurtulmuş, Türkmen beylikleri de siyâsî hakimiyeti kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bunların en önemlisi 1300'lerde oluşan Osmanlı beyliğiydi.

Anadolu beylikleri dönemini hem kültürel hem de iktisadî yönlerden Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir devamı olarak görebiliriz.

II. OSMANLI EKONOMİSİNİN TEMEL İLKELERİ

Osmanlı iktisadî ve toplumsal sistemini klasik (Nizâm-ı Kadîm) ve yenileşme (Nizâm-ı Cedîd) dönemleri olarak iki dönemde ele alabileceğimizi daha önce belirttik.

Sistem oluşurken çok yönlü ve karmaşık bir etkileşim çerçevesi söz konusuydu. Evvela, zihniyet ve kurumların oluşmasında geçmiş İslâm devletlerinin büyük bir önemi vardır. Büyük Selçuklular, Anadolu

Selçukluları, İlhanlılar, Eyyübîler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İktâ-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisap gibi kurumların büyük ölçüde geçmiş İslâm devletlerinden tevârüs edildiğini biliyoruz.

A. MERKEZÎ VE ÜNİTER YAPI

Türklerin müslüman oluşları İslâm ilkelerinin eski geleneklerle çatışma problemini de beraberinde getirmiştir. Bunların başında aşiret zihniyeti gelir. Asabiyet dediğimiz kabile bağıllığı arkaik toplumların önemli bir gücüdür. Fakat bu, İslâm'ın siyasî birlik anlayışıyla çelişir. İşte Hunlar gibi antik Türk devletlerinin zamanla bölünmelerine dolayısıyla yıkılmalarına yol açan eski aşiret zihniyeti yerini adım adım merkezî-üniter devlet anlayışına bırakmıştır.

Karahanlılar (840-1212) gibi ilk müslüman Türk devletleri bu problemi çözememişlerdir. Bu devlet daha başlangıçta ikiye ayrılmıştı.

Devşirme usulü, aşiret asilzadeliğine dayalı sistemi ortadan kaldırmada büyük bir öneme sahiptir. Böylece yönetici zümrede süreklilik olgusu ortadan kaldırılmıştı. Bu usul köle asıllı veya halktan kişilerin eğitilerek ordu mensubu veya idareci olmalarını ifade eder. Memlûkler (Kölemenler) (1250-1517) bu işte daha da ileri giderek yönetici ve sultan olmak için köle asıllı olmayı şart koşmuşlardır. Mesela Memlûklerin büyük sultanı Baybars da aslen Sivas'ta satın alınmış bir köleydi. Böylece bu sistem ile bir bunalım halinde devleti zayıf düşürebilecek toplumsal oluşumlar bertaraf edilmiştir. Kölelerin ise toplumsal tabanlarının olmadıklarını biliyoruz.

Büyük Selçuklu Devleti (1038-1157) oluşurken şehzadeler kendilerine bağlı kabileler gibi ayrılıkçı unsurlar için imtiyazlar istiyorlardı. Devletin asıl kurucusu olan Tuğrul Bey (1040-1063) başlangıçtan beri merkezî-üniter bir devlet oluşturmaya çalışmış ise da eski Türk aşiretçilik eğilimlerine karşı başarılı olamamış ve devlet daha kuruluş döneminde üçe ayrılmıştı.

Siyasî birliği ve merkezîyetçiliği bir hedef olarak benimseyen Büyük Selçuklu Devleti XI. yy.da Anadolu'ya yönelen göçmenleri iskan ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri bölerek birbirlerinden uzak sahalarda yerleştirmişti. Bugün Anadolu'nun değişik yerlerinde Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni, Karakeçili gibi büyük Oğuz aşiretlerinin isimlerini taşıyan köylere, ailelere vs. rastlanması Selçukluların bu 'parçalayarak iskan' politikalarının bir sonucudur.

Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şâh II. (1192-1204)'ın ülkenin şehzadeler arasında paylaşılması geleneğine son veren uygulaması Osmanlılar tarafından tamamlanmıştır. Büyük Selçuklular büyük iktalara izin verirken, Anadolu Selçukluları küçük iktâ sistemini yaygınlaştırmışlar, Osmanlılar da küçük sipahi tımarlarını toprak düzeninin temeli yapmışlardır. Murad I. (1360-1389)'dan itibaren sipahi dirlikleri küçültülmüş, Bayezid I. (1389-1402) yerli hanedanları ve beyleri kontrol altına almaya çalışmış, Mehmed II. (1451-1481) eski Türk aşiret aristokrasisini tamamen bertaraf ederek devşirme sistemini yerleştirmiş ve böylece siyasî birlik süreci tamamlanmıştır.

Üstelik Süleyman I. zamanında (1520-1566) yapılan tapu tahrirleriyle Türkmen boylarına yeni mükellefiyetler getirilmiş, merkezî yönetimin gereği olarak aşiret yapıları bir defa daha parçalanıp cemaatler haline getirilmişlerdi.

Sonuçta devletin daha başlarda bir kaç parçaya bölünmesini esas alan eski Türk aşiret zihniyetinin yerini tamamen merkezî-üniter bir devlet anlayışı, 'nizâm-ı âlem' için 'vahdet' ülküsü almıştır. Osmanlı Devleti'nde son halini alan bu uygulama soy asilzadeliği ve aşiretçilik fikrini bertaraf etmeden büyük devlet olunamayacağını ispatlamıştır.

Osmanlı Devleti Dünya ekonomisinin durgunluk döneminde kurulmuştu. Devletin oluşma döneminde yani XIV. yy.ın başlarından XV. yy. ortalarına kadar geçen bir buçuk asırlık zaman içerisinde

Rönesans Avrupa'sının yaşadığı bu depresyon kısmen Doğu Akdeniz ve Anadolu için de geçerlidir. XIV. yy. ortalarına doğru Avrupa'da vukubulan kıtlıkların benzeri, aynı dönemlerde Anadolu'da da görülmüştü. Nüfus azlığından kaynaklanan bir talep ve fiyat düşüklüğü biliniyor. 1348 yılında Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgını Anadolu ve Rumeli'de de yayılmıştır. Timur buhranının sonuna, yani XV. yy.ın başlarına kadar Anadolu, savaş, kıtlık ve salgınlar dolayısıyla önemli ölçüde bir nüfus kaybına uğramıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde önde gelen vazifesi Anadolu birliğinin sağlanmasıydı. Bu dönemde Anadolu İlhanlı Devleti'ne tâbi idi. Bu ortamda Bizans sınırlarına yerleşen Türk boyları, topraklarını bir yandan Bizans aleyhine genişletiyorlar, bir yandan da siyasî konjonktür uygun oldukça bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. 1335 yılında İlhanlı Devleti'nin dağılması bu eğilimi güçlendirmiştir.

Osmanlı Devleti 1300'lerde kurulurken diğer beyliklerin aksine, bu eğilimleri kesin bir şekilde bertaraf etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfuz sahibi olmasında sahip oldukları 'hakimiyetin bölünmemesi' ilkesi etkili olmuştur.

Osmanlılar kuruluşlarından bir süre sonra Anadolu beyliklerini kendi topraklarına kattılar ve 1354 te Rumeli'ye geçtiler. Balkanlardaki fetihler kısa bir sürede gerçekleşmişti. On yıl içinde Gelibolu'dan Sırbistan'a gelinmiş, Adriyatik Denizi'ne kadar nüfuz alanı kurulmuştu.

Edirne 1361 yılında Osmanlıların eline geçtikten sonra 1365 (veya 1402) yılından 1459 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne başkentlik yaptı.

Haçlılarla mücadeleler (Sırp sındığı-1364, Çirmen-1371, Birinci Kosova-1389, Niğbolu-1396, Varna-1444, İkinci Kosova-1448 gibi), Timur istilası (Ankara 1402), büyük veba salgını (1428-9) gibi sebepler İstanbul'un fethedilip bütünlüğün sağlanmasını 1453'e kadar geciktirdi. Osmanlı Devleti Mehmed II. (1451-1482) ile büyüme ve olgunlaşma dönemine girmiştir.

B. GELENEKÇİLİK

Osmanlı sisteminde Ortadoğu ve Anadolu, özellikle İran ve Bizans geleneklerinin büyük önemi vardır. İslâm'ın ilk yayılma döneminde mahallî gelenekler karşısında gösterdiği esnek tavrı Osmanlılar da sürdürmüşlerdir. Bunun örneklerini özellikle tarım, para ve maliye sistemlerinde görüyoruz.

Gelenekçilik, klasik dönem Osmanlı zihniyetini belirleyen unsurların başında gelir. Geleneğin İslâm hukukunun kaynaklarından biri olduğunu biliyoruz. Gelenekçilik İslâm'ın örf, adet ve istishâb anlayış ve uygulamasının bir uzantısıdır. Böylece İslâm ilkelerine aykırı olmayan her türlü hukukî görüşler, kanunlar, örf, adet ve teamüller İslâm'ın içersindedirler. Bunlar, Kur'an'a aykırı düşmemek şartıyla şer'i bir delil olarak kabul edilir. Özellikle Hanefî mezhebinde 'teamül hukuku' önemli bir yere sahiptir.

Gelenek, bir başka deyişle tecrübe birikimi öncelikle yokedilmesi gereken değil değerlendirilmesi gereken çok önemli bir unsurdur. Geleneğin değerlendirilmesi aynı zamanda onun ayıklanması anlamına da gelir. Nitekim sistem, merkezî-üniter devlet oluşturma örneğinde olduğu gibi, İslâmî ilkelere uymayan bölünmecî eğilimleri esnek bir yaklaşımla eritme kudretini göstermiştir.

Ortaya çıkan meselelerin klasik uygulamaya yani kadime dönülerek çözülebileceği fikri gelenekçiliğin temelidir. Sistemin esnekliğini kaybetmesiyle beliren yenileşme ihtiyacının kanun-ı kadime dönülerek giderilebileceği fikri, Tanzimat fermanında bile vardır.

Bu özelliği dikkate aldığımızda bu sistemin çok renkli, çok dinli, çok kavimli bir sosyal teşkilatı nasıl asırlarca bir arada tuttuğunu, gerçek anlamıyla çoğulculuğu nasıl gerçekleştirdiğini anlayabiliyoruz.

Osmanlı iktisadî yapısı gelenekçiliğini çok güzel yansıtır. Osmanlı ülkesi mahallî geleneklerin belirlemesiyle birbirlerinden az çok farklı birçok iktisadî bölge oluşmuştur.

Osmanlı sistemi, tecrübe birikimini değerlendirerek en mükemmeli bulduğu kanaatindedir. Bu yüzden 'Aydınlanma' zihniyetinin getirdiği gelişmecî-ilerlemeci yaklaşım, klasik dönem Osmanlı

zihniyetinde mevcut değildir. Buna göre değişme ancak bozulma yönünde olabilir ve bunun da çaresi kanun-ı kadime yani asıl sisteme dönüşür.

C. ADALET, SOSYAL REFAH VE ARZ YÖNLÜ EKONOMİ

Sistem adalet idealini hareket noktası olarak alır. Bu yüzden devletin hayatiyetini sürdürebilmesi için gerekli olan gelirlerini arttırma politikası adalete dayanmalıdır. Bu yaklaşım antik İran'dan beri önemli bir kültür unsurunu oluşturan adalet dairesinin esasıdır. Nasıl, özellikle Aydınlanma çağından itibaren, Batı'da toplumun işleyişine tabiat örnek alınmışsa geleneksel İslâm toplumlarında da adalet ilkesi ön plana çıkarılmıştır.

Adaletin bir başka yönü sosyal refahıdır. Devletin aldığı iktisadî kararlara gerekçe olarak 'ibadullahın terfih-i ahvalleri'ni yani sosyal refahın sağlanmasını göstermesi buna birer örnektir. Bu denge bozulduğunda yani devlet gelirlerini arttırma gereği ile adalet ve refah dengesi bozulduğunda bunalım ortaya çıkmaktadır.

Eski Türk iktisadî ve sosyal geleneklerinden bir tanesi de halkın refahının sağlanmasıdır. Devletin varlık sebebi halka hizmettir. Mesela Orhun yazıtlarında Bilge Kağan'a atfedilen "yemedim yedirdim" ifadesi ile Osmanlı belgelerinde alınan iktisadî kararlara gerekçe olarak belirtilen "Allah'ın kullarının refahının sağlanması" ilkesi bunun bir yansımasıdır. Narh ve ihtisap defterleri, çağdaş yaklaşımla, tüketicinin ne kadar etken korunduğunu gösterdiği gibi reayaya ne kadar önem verildiğini de vurgular.

Osmanlı kültür ve iktisat sistemi, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu hem insan hem de toplum ve ekonomi için böyledir. Say'ın "Her arz kendi talebini oluşturur" sözünde olduğu gibi talebin arttırılmasına dayalı bir sistem olan kapitalizm, Osmanlı sistemine bu yönüyle de yabancıdır. Klasik Osmanlı zihniyetine göre insan alıcı olmaktan önce verici olmalıdır. Yani bencil değil diğergâm (altruist) bir insan tipi ön plandadır. Bu insan tipinin oluşmasında ahi zihniyetinin rolünü tekrar vurgulamalıyız.

İslâm'ın bir ahlâk ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır. İslâm'la ilgili bir başka esas olan infâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddî yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlardan dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir. Ekonominin görevi insan refahını arttırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Arz yönlü (provizyonel) ekonomiden kastedilen budur.

Refah tüketicinin istediği malı ödeyebileceği fiyattan alabilmesi demek olduğuna göre, bunu gerçekleştirmenin ilk yolu, bu arz yönlü ekonomi zihniyetinin yerleşmesidir. Bunun için Osmanlı ekonomisi, kitlevî üretim fikrinin olmadığı bir ortamda, yüksek bir üretim potansiyeline sahipti. Yine bunun için ithalat, umumiyetle, kısıtlanmamıştı.

Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin ahilikten kaynaklandığını söylemek pek yanlış değildir. Kapitalizmi ve Batı medeniyetini yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılar'da Batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.

Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun somut biçimi burjuvadır. Osmanlılar'da ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadî hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler bu tipin müşahhas (somut) örnekleri olmuşlardır. Sistem içerisinde toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi, zaman içerisinde zayıflasa da hayatiyetini sürdüregelmiştir. Hatta Tanzimat döneminden beri bütün özlem ve çabalara rağmen Türkiye'de kapitalizmin muharrik gücü olan burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli

göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrenin doğuşunu desteklemiştir. Yine zihniyet planında gelişme düşüncesi, gelenek düşüncesinin yerini almıştır. Tanzimat görünüşte bir iç düzenleme olmakla birlikte fiilen Batı'nın Osmanlı sistemini manipüle etme ve dolayısıyla etkileyip kendi çıkarları açısından zararsız hale getirme hareketidir. Batılılar, Osmanlı Devleti'nin kendi gücü ve araçları ile yenileşme ve ıslahatı başaramadıkları gerekçesiyle, 1856 Islahat Fermanı ile, işi doğrudan üzerlerine alıp müdahalelerini yoğunlaştırmışlardır. Böylece bir dünya devleti giderek etkisizleşerek küçük bir Doğu Akdeniz Devleti haline gelmiş, hakim sistem kaybolarak bir başka sistemin yani kapitalizmin edilgen bir ögesi olmuştur.

III. OSMANLI SOSYAL YAPISI

Osmanlı sosyal teşkilatı Selçuklu sosyal teşkilatının devamıdır. Selçuklular'dan Osmanlılar'a geçişte 4 sosyal zümre devamlığı sağlamaktadır. Bunlar ahiler, gaziler, abdallar ve bacılardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin teşekkül döneminde hayatî bir rol oynayan fakılları (fakihler) zikretmeliyiz.

A. NÜFUS

Genel bir ifade ile Osmanlı ülkelerinin asırlar boyu yetersiz bir nüfus kitlesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi öncelikle Osmanlı hayat tarzı ile ilgilidir. Devletin kuruluş dönemi olan XIV. yy.daki iktisadî durgunluk ortamında nüfusun, kıtlıklar, salgınlar ve savaşlar yüzünden çok az olduğunu biliyoruz. Bunun en önemli göstergesi mal fiyatlarındaki düşüklüktür. Zira üretimde bir artışı gerektiren hiç bir gelişmenin olmadığını bildiğimiz bu dönemde nüfus ve dolayısıyla talep, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı, toplam arzın çok gerisindeydi. Bu yüzden XIV. yy.da Anadolu nüfusunun 4-5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Süleyman I. devrinde, 1520-1530 yıllarında, Mısır, Irak ve Tuna ötesi bölgeler hariç, bugünkü Türkiye topraklarında, rakamları % 10 luk bir hata payı ile değerlendirdiğimizde, 12-13 milyon insan yaşamaktadır.

Nüfusun dinî dağılımı ise % 60'ı müslüman ve % 40'ı gayr-i müslim olarak tahmin edilebilir. Ancak toprak kayıpları, Balkan ve Kafkas göçleri bu oranı değiştirmiştir. 1897'de müslümanların oranı % 74'e yükselmişti.

Yine nüfusun % 80'den fazlası kırsal alanda, % 20 kadarı da şehirlerde oturmaktadır. Kırsal alanda yaşayanların % 20 ye yakın kısmı konar-göçerdir.

XVI. yy. sonlarında Devlet'in sahip olduğu bütün topraklardaki nüfus en azından 30-35 milyona ulaşmış olmalıdır. Nüfus bütün XVI. yy. boyunca artmıştır. Bu nüfus artışının oluşturduğu birikimin aynı yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Celali isyanlarının ve levent hareketlerinin, Avrupa'da da haydutluk faaliyetlerinin sebeplerinden biri olduğu düşünülebilir.

Bütün Akdeniz çevresinde gerçekleşen bu olayı takiben XVII. yy.dan itibaren bir nüfus duraklamasıyla karşılaşırız. Paris, Londra, Madrit ve hatta İstanbul'da görülen istikrar veya artışa karşılık diğer küçük şehirlerde ve kır kesiminde nüfus azalması olmuştur. Osmanlı ülkelerinde de, Rumeli hariç, nüfusun durağan olduğu ve büyük şehirlerde toplandığı anlaşılıyor. Bunun sebebi kırdan şehre göç olgusudur.

XVII ve XVIII. yy.lar için Osmanlı ülkelerindeki nüfus hacmini gösterecek rakamlar henüz elimizde yoktur. Fakat Celalî isyanları, eşkiyalık hareketleri, savaşlar gibi sebeplerle özellikle genç erkek nüfusun azaldığı, dolayısıyla nüfus boşluklarının ve durağanlığının ortaya çıktığını tahmin edebiliriz.

Nitekim XIX. yy.da yapılan nüfus sayımları bu yolda bir fikir vermektedir. II. Mahmut (1808-1839) zamanında, 1831'de yapılan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre sadece Anadolu'da 7-7,5

milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu rakam XVI. yy. rakamlarına yakındır.

XX. yy. başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Bütün bunlardan çıkan sonuç XVI-XX. yy. arasındaki 4 yüzyıl içinde Osmanlı ülkeleri ve Türkiye nüfusunun durağan olduğudur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Osmanlılar'daki düşük nüfus eğilimi sürmüştür. Nüfus 1923'te 13 milyon iken, 1940'ta 18 milyon olabilmıştır. 1923-1927'de hayat ümidi 30-32 yıl iken nüfus artış oranı % 0.9-1.7 kadardı.

Türkiye ancak 1960'lardan itibaren ciddi bir nüfus artışıyla karşı karşıyadır.

B. SOSYAL TABAKALAŞMA

İslâmî toplum ve mülkiyet telakkileri Türk-İslâm toplumlarında, bu arada, Osmanlı toplumunda sadece idarî kademelenmeye dayanan farklı bir tabakalaşma oluşmasının en önemli sebebidir. İslâmî anlayışa göre, toplumun bütün üyeleri yönettiklerinden sorumludur. Hz. Peygamber bu sorumluluk ilişkisini çobanın sürüsünden (reaya) sorumlu olmasına benzetir. İşte bu benzetme yönetilenlerin reaya (tekili, raiyyet) adıyla anılmasına yol açmıştır. Buna göre yönetenlerle yönetilenler arasında bir tahakküm değil bir sorumluluk ilişkisi vardır.

Yine vahdet veya tevhîd (birlik) ilkesi 'nizâm-ı âlem' idealinin temelidir. Bu ideal, Türk-İslâm toplumlarında Batı anlamındaki antagonizmaların ve dolayısıyla sınıflaşmaların ortaya çıkışını engellemiştir. Toprak gibi temel bir üretim faktöründeki devlet mülkiyeti ve sermayenin belli ellerde toplanmaması ilkesi bu yönde ortaya çıkabilecek eğilimleri zayıflatmıştır. Eski Türk aşiret aristokrasisi tamamen bertaraf edilmiş, siyasî iktidarı etkileyebilecek toprak asilleri ve büyük sermaye sahipleri gibi iktisadî güçlerin oluşması engellenmiştir. Burada aşiret aristokrasisi geleneğinin Arap toplumunda hâlâ büyük bir önem taşıdığını vurgulamak gerekir. Oysa Türk-İslâm toplumları bu eğilimi bertaraf ederek dünya devleti kurabilmişlerdir. Bir başka ifade ile aşiret asabiyetini yoketmeden dünya devleti kurmanın imkanı yoktur.

Osmanlılar'da sosyal tabakalaşmayı belirleyen yönetenler (askerî zümre) ve yönetilenler (reaya) ayrımıdır. Askerî zümre kendilerine tımar kesiminden, hazineden veya vakıflardan gelir ayrılan zümredir. Reaya ise üretim yapan ve vergi veren zümredir. Görüldüğü gibi bu tabakalaşmayı malî düşünce yönlendirmektedir. Yani askerî zümre reayanın ödediği bazı vergilerden muaftır.

Askerî zümre (yönetenler) *saray halkı, ilmiye, seyfiye* (kapıkulları ve tımarlı sipahiler) ve *kalemiyeden* meydana gelmektedir.

Yönetenler zümresinin ortaya çıkışını büyük ölçüde devletin ilk dönemlerindeki fetihçi karakterinin belirlediğini görüyoruz. Fatihler yani gaziler, ahiler, dervişler ve aşiret ileri gelenleri üst sosyal tabakayı oluşturuyorlardı. Fethedilen topraklar ikta sistemi içinde bunlara dağıtılıyor, onların ortak mülkü sayılıyordu. Fatihlere, daha sonra tımarlı sipahilere bırakılan pay toprak gelirlerinden devlete düşen kısımdır. Mîrî mülkiyet kavramı bunu ifade etmektedir. Bu toprakların gerçek sahibi, İslâm'ın savaş yoluyla fetih geleneğine bağlı olarak devlettir.

Saray halkı padişah ve bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlilerinden oluşuyordu

İlmiye zümresi medrese öğretiminden geçmiş ilim adamlarıdır. Bunları oluşturan müderrisler öğretimle, müftiler fetva ile, kadılar ise yargı ve yönetimle görevlidirler. Müftiler, soru üzerine, bazan mahkemelerde kullanılan çoğunlukla da günlük hayatla ilgili fıkhi görüşler ileri sürer. Yürütme ve yönetme yetkileri olmayan müftilerin en üst makamı olan şeyhülislâmlık genellikle kanunların İslâm'a uygunluğunu denetler. Şeyhülislâm ilmiye zümresinin başıdır. Divana katılmamakla birlikte protokolda sadrazama eşittir. Şeyhülislâm aynı zamanda İstanbul müftüsüyü.

Kadılığın en üst makamları Anadolu ve Rumeli kazaskerliğidir. Rumeli kazaskerliği genellikle şeyhülislâmlığın kaynağıdır. Padişahın beratı ile tayin edilen kadılar merkezî yönetimin ajanlarıdır. Ancak, yargı görevi yanında yerel yöneticilerdir. Burada Osmanlı uygulamasında yerel yönetimin merkezî yönetime tabi olduğunu tekrarlamakta fayda vardır.

Kadıların görevleri 1-2 yıl gibi kısa sürelidir. Kadılar yargı işlevleri yanında buldukları kentin yönetim, güvenlik ve ekonomisinden en üst makamını oluşturmaktadırlar. Bunda beylerbeyi ve sancakbeylerinin çoğunlukla sefere katılmalarının rolü vardır. Mesela kentin imar düzeninin, avâız hânelerinin, para sisteminin, mukataaların, vezir haslarının, esnafın ve narh sisteminin denetimi kadıya aittir. Bu özelliğiyle kadı belediye başkanı sayılabilir. Vakıf yöneticilerinin atanmalarında arzda bulunmak ve bunları denetlemek görevleri arasındadır. Asayiş konusunda, din görevlilerinin atanmalarında da yetkilidir. Kadıların, daha sonra göreceğimiz, noterlik, senet düzenlenmesi gibi görevleri de vardır.

Kadılar bölgelerindeki nahiyelerin başına nâib adıyla yardımcı atarlar. Bunlar genellikle o nahiyenin alim veya müderrislerinden oldukları için merkezkaç yönetimin göstergesi gibidirler. Fakat bu naiblerin o yörenin yerli halkından olmamaları gerekir. Kadıların denetimini ise merkez yapar.

Seyfiye (ehl-i örf) kapıkulları ve tımarlı sipahilerden oluşmaktadır. Devşirme sistemine dayanan kapıkulları devlet hizmetinde bulunan ve başlangıçta çoğunluğunu hıristiyan asıllı gençlerin oluşturdukları zümredir. Bunlardan Enderûn'da öğretim ve eğitim görenleri devletin bürokrat ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır. Bunların padişahlıktan sonra en yüksek makam olan sadrazamlığa kadar yükselme imkanları vardı. Diğerleri Osmanlı hayat tarzına alıştırılıp önce Acemi oğlanları ocağına sonra Yeniçeri ocağına kaydedilirlerdi. Acemi oğlanların gereğinde işçilik yaptıkları bilinmektedir. Kapıkullarının çoğunu oluşturan yeniçeriler devletin profesyonel ordu ihtiyacını karşıyorlardı.

Tımarlı sipahiler ziraî topraklar yani dirlikler içinde üretimi denetleyen ve savaş zamanlarında yetiştirdikleri askerlerle (cebelüler) birlikte savaşa katılırlardı. Bunlar, devletten maaş almak yerine, dirliklerinden kendilerine tahsis edilen gelirlerle geçinirlerdi. Görevlerini yerine getirmedikleri, mesela savaşa gelmedikleri taktirde tazminat gibi yaptırımla karşılaşarlardı. Yararlılık gösterdiklerinde daha verimli veya geniş dirliklere tayin edilirdi.

Sistem içerisinde köylülere toprağı işleme ve fatihlere de üretimi denetleme ile birlikte gelirden pay alma hakkı verilirdi. Bu haklar kanunlarla belirlenmiş olup, keyfî olarak kısıtlanamazdı. Bu yaklaşım mülkiyetin rakabe ve intifa hakkı olarak ikiye ayrılması demektir. Rakabe toprağın soyut mülkiyeti olup devlete, intifa hakkı ise kullanım hakkı olup kişilere aittir.

Kalemiye, devlet dairelerinde idari görevlerde bulunan memurlardır. Bunlar müslüman ailelere mensup olup usta-çırak ilişkisi içersinde yetiştirilirdi.

Yönetilenler (reaya) askeri zümre dışındaki üretici olan veya ticaretle uğraşan ve vergi veren yerleşik veya yarı-yerleşik halk zümresidir. Yerleşik reaya şehirli veya köylü olabilir. Şehirli reaya esnaf ve tüccardan ibarettir. Köylü reaya ise tımar, vakıf gibi ziraî toprakların reayasıdır. Yarı-yerleşik zümreler de konar-göçer olarak adlandırılmışlardı. Bunlar yaylak ve kışlaklarda hayatlarını sürdürürler ve daha çok hayvancılıkla geçinirlerdi. Yaylak ve kışlaklar arasında uzun mesafeler kateden bu zümreler, Selçuklular döneminden beri, zaman zaman yerleşiklerle çatışıyorlardı. Devlet ise geleneksel olarak yerleşiklerin yanındadır. Bu olgunun da etkisiyle Osmanlı Devleti XVII. yy.dan itibaren aşiretleri iskan siyaseti izlemişlerdir.

Dinî ayırım özellikle vergi yönünden önemlidir. Devletin müslüman olmayan tebasına zimmî denir. Temel haklar bakımından müslümanlarla aralarında fark yoktur. Farklı oldukları taraf cizye vergisi ödemeleridir. Osmanlı Devletiyle barış halinde olan hıristiyan devlet vatandaşlarına müste'men denirdi. Bunlara herhangi bir Osmanlı tebası tarafından emân (vize) verilebilir ve devletin dış ticarete verdiği önemden dolayı ülke topraklarında vatandaşlık haklarından yararlanırlardı.

Hukukî açıdan hür ve köle ayrımı vardır. Kölelik öncelikle savaşların ortaya çıkardığı bir kurumdur. Köleler kimin elinde bulunuyorsa onların kültürlerine göre eğitimden geçirilir ve üretici hale getirilirlerdi. İslâm dünyasında da aynı şey söz konusuydu. Osmanlılar da bu geleneği takiben köleliği bir eğitim kurumu ve ekonomide hür emeğin alternatifi olarak kullanmışlar, daha da önemlisi devşirme sistemiyle idarî ve siyasi mekanizmanın merkezine yerleştirmişlerdir. Bu sistem Selçukluların gulâm ve iğdiş sistemlerinin benzer şartlar altındaki, bazı değişikliklerle beraber, devamıdır.

Kölelik İslâm dünyası için kara bir leke olmamıştır. Mesela İslâm dünyasında M.Ö. 71 de Roma'da olduğu gibi Spartaküs isyanına benzer bir köle ayaklanması görülmemiştir. İslâm dünyasında ve Osmanlılar'da kölelik nesiller boyu süren ve devamlılığı olan bir kurum değildi. Yani ana-babası köle olan kişiler çok büyük bir ihtimalle hür statüsü kazanabiliyorlardı. Kölelerin müslüman olması, sahipleriyle ölüme bağlı (tedbîr) veya belli bir mal ve hizmet üretme şartıyla yaptıkları sözleşmeler (mükatebe), kadın kölenin (cariyenin) efendisinden çocuk doğurması gibi sebepler hürriyete geçişin ilk adımlarıydı. Öte yandan İslâm hukukunun cezaların affı (keffâret) kurumunda köle azat etme bir yöntem olarak kullanılmış ve onlara zekattan pay ayrılmıştır. Devşirme sisteminin bir sonucu olarak köle asıllılar vakıf kurucuları arasında önemli bir yere sahip idiler. XVIII. yy.da kurulmuş büyük vakıfların % 14'ü köle asıllılar tarafından tesis edilmişti. Bunlar arasında 19 hanım sultan, 6 darüssaade ağası, 3 yeniçeri ağası ve 2 sadrazam vardır.

Osmanlı yazarları sosyal grupların, dünya işleri açısından, birbirlerine üstün olmadıklarını belirtirler. Toplumda işbölümünü oluşturan bu gruplar ziraî üreticiler, ticaret ve sanat ehli, alimler ve askerlerdir. Bu grupları yönetenlerin de 'tercih ve tafdil'i için bir sebep yoktur.

Soy aristokrasisi gibi burjuvazinin oluşmaması bu sınıflara has hayat tarzının da oluşmamasına yol açmıştır. Üstelik bu olgu sadece Türkler için değil Osmanlı egemenliğinde yaşamış diğer halklar için de geçerli olmuştur.

Osmanlılar'da mesleklerin babadan oğula geçmesi esastı. Fakat bu emredici bir kural olmayıp, tamamen sosyal ve iktisadî disiplinle ilgilidir. Kanunnameler 'Reaya oğlu reyadır' demekle birlikte istendiği takdirde askerî zümreye geçilmesinde hiçbir nazari engel yoktu. Bunun da yolu reayanın ya yararlılık gösterip tımarlı sipahi olması veya istidat ve kabiliyetini ispatlayıp medreseye girmesidir.

Görüldüğü gibi yönetenlerle yönetilenler arasında bir sosyal seyyaliyet (akışkanlık, mobilite) vardır. Bu sayede reaya asıllıların sadrazamlığa yükselmesi istisna olmamıştır.

Yapılan araştırmalar XVIII. yy.da vakıf kurucularının % 80-90 ının askerî zümreye mensup kişiler veya onların yakınları, % 10-20 kadarının ise reaya olduğunu göstermektedir. Yine gelir kaynağı olan vakıflardan genellikle askerî zümreye mensup kişiler faydalanmaktaydı.

Özellikle XVII. yy.dan itibaren âyân denen yeni bir sosyal tabakanın belirildiğini görüyoruz. XVII. yy. sonlarında bunların denetim altına alınması için âyân meclisleri oluşturulmuştur. 1726 dan itibaren de resmen devlet teşkilatına dahil edilmişlerdir. Artık merkezden sancakbeyi gönderilmesi yerine o göreve bölgeden bir âyân getiriliyordu.

Âyânlar, tımar sistemi üzerinde de 'feodalimsi' bir temayülü temsil etmeye başlamışlardı. Bunlar kanun dışı olmasına rağmen reayadan topraklarını satın alıyorlar, böylece İslâm ve Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden biri olan ziraî topraklarda devlet mülkiyeti ilkesi zedelenip, özel mülkiyet ortaya çıkıyordu. Bu gelişmeler karşısında devletin direnci uzun sürmüyor, yeni durumun yasallığı onaylanıyor ancak daha sonra tımar topraklarının özel çiftlik haline getirilmemesi isteniyordu. Görüldüğü gibi devlet XVIII. yy.da derebeyleşmeye karşı direnememekte, temel bir üretim aracı olan toprakta özel mülkiyete dayanan yeni bir içtimaî-iktisadî yapıya geçiş dönemi yaşanmaktaydı.

Sonuçta merkezî devlet ile âyân arasında bir uzlaşma sağlandı ve bu uzlaşma belgelendi (Sened-i

ittifak 1808). Âyân Tanzimat'tan sonra kurulan meclislerde görev alarak eşraf zümresinin kökleşmesinde büyük rol oynadı.

Osmanlılarda aristokratik gelenek olmadığı gibi bunun eski kalıntıları (eski aşiret aristokrasisi) temizlenmişti. Bunun bir başka şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Yeni ve imtiyazlı bir sınıf oluşmaması için de bütün tedbirler alınmıştı. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasî güce dönüşebilecek iktisadî güçlenmelere meydan vermiyordu. Bu yüzden Osmanlı sistemi burjuvaziyi ortaya çıkarmamıştır. Tanzimat ise Türkiye'de burjuva sınıfı oluşturmak amacındaydı.

C. AİLE SİSTEMİ

Osmanlı toplumunda aileye ilişkin özelliklerin çoğu İslâmiyet tarafından belirlenmiştir. Kur'an ve hadislerde aile hayatına ve kadına verilen yer İslâm'ın aileyi toplum hayatının temeli kabul ettiğini gösterir.

İslâm, kadını ve aileyi korunması gereken unsurlar olarak görür. Ailenin oluşmasında miras ve mülkiyet telakkilerinin özendirici bir rolü yoktur. Bunun temel sebebi İslâm'ın mülkiyeti çok küçültmeye eğilimli miras hukukudur. İslâm'ın getirdiği bir başka eğilim de evlilik yaşının erkeğin bülûğ çağına kadar indirilmesi, bir başka deyişle erken evliliklerdir. Bu eğilimin bir sonucu hızlı nüfus artışıdır. Ancak savaş ve salgınlar bu artışı frenlemektedir.

Klasik dönem Osmanlı ailesi hakkında yapılacak araştırmalarda tapu sayım defterleri, avâız defterleri, miras tereke defterleri başta olmak üzere şer'îyye sicilleri, Yenileşme dönemi için ise temettüât defterleri, sâlnâmeler, çeşitli nüfus kayıtları gibi belgeler önemlidir. Miras tereke defterleri ölen kişinin geriye bıraktığı mallar, varisleri, aile fertleri ve aile nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu defterler, kanunî zorunluluk olduğundan, eşler, çocuklar ve anne-baba gibi ailenin temel fertleri hakkında kesin bilgiler verir.

Avâız hânesi tesbitine esas olan ailenin karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğunu biliyoruz. Tereke defterleri de miras bırakan kişinin bir eve sahip olduğunu, dolayısıyla fiilen varolan ailenin karı-koca ve çocuklardan (bazan anne ve baba ilavesiyle) oluşan çekirdek aile olduğunu göstermektedir.

Müslüman ailesinin özelliklerinden bir tanesi eş sayısıdır. İslâm'da erkeklerin dörde kadar eş alabilmeleri mümkündür. Batı'da birden fazla evlilik (Özellikle XII. yy.dan sonra Kilise'nin aldığı kararlar doğrultusunda) hukuken yasaktır. Fakat bu kural metres olgusunu ve fiilî çok kadınla beraberliği engellememiştir.

Osmanlı ailesinde ise, bir İslâm ailesi örneği olarak çok eşlilik serbest olmasına rağmen, fiilen tek eşlilik hakimdir. Gerek arşiv kaynakları, gerek seyahatnâmeler aynı anda birden fazla eşle yapılan evliliklerin çok olmadığını göstermektedir. Klasik dönem için özellikle tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre birden fazla evlilik oranları % 5-12 arasındadır. Yine birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere göre düşüktür. Bunun gelir ve servet farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak özellikle şehirlerde yapılan araştırmalar birden fazla eşle evlilik ile servet arasında doğrusal bir ilişki olmadığını göstermektedir. Osmanlı toplumunda müslüman olmayanların tek eşli olmaları bunun dinî dayanaklı olduğunu gösterir. Bunun dışındaki bütün toplum kesimlerinde görülen çok eşliliğin temel sebebinin çocuk, özellikle erkek çocuk sahibi olmak olduğu söylenebilir.

Osmanlı ailesinin çok çocuklu olanları istisnadır. En fazla tekerrür edenler sırasıyla bir, iki, üç çocuklu ailelerdir. Köylü aileler şehirli aileleri, müslüman olmayanlar olanları çocuk sayısı bakımından çok az geçmektedirler. Kız çocukların erkek çocuklardan biraz fazla olduğunu da belirtmek

gerekmektedir. Yine kadınların erkeklerinden daha uzun ömürlü oldukları genel bir eğilim olarak ilave edilebilir. Bu çerçeve içerisinde klasik dönem Osmanlı ailesinin nüfusu ortalama olarak 5 kişiyi dahi bulmamaktadır.

Yenileşme süreci içerisinde ailenin mihver teşkil ettiği hayat tarzı batılı hale gelmiştir. Kadın-erkek ilişkileri klasik mahremiyet anlayışından uzaklaşmıştır. Bu değişim, medenîliğin ve çağdaşlığın ölçüsü sayılmıştır. Yine bu değişimin bir sonucu olarak aile hayatının dışına itilen kimsesiz çocuklar için 1860'lardan itibaren Islahhâneler, yaşlılar için de 1895'te Darülaceze kurulmuştur.

IV. OSMANLI MALÎ YAPISI

Osmanlı maliyesi çok geniş topraklar üzerinde kurulmuş bir devlet yapısı içerisinde esnek bir özellik gösterir. Fethedilen yerlerdeki mahallî gelenekler değerlendirilerek malî bütünleşme sağlanmıştır. Malî ve idarî bakımlardan özerk ve yarı özerk birimler güçlü bir merkezîyetçilik çerçevesinde yerlerini almışlardır.

XVI. yy. başlarından itibaren feodaliteden ticarî kapitalizme geçmekte olan Avrupa kuvvetli bir merkezî ve üniter devlet yönetimine ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı Devleti üniter yapısı, mutlak yönetimi, sosyal eşitliği ve mükemmel teşkilat yapısı ile böyle bir devletin müşahhas örneğini veriyordu. Bu yüzden Batılılar Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenme ihtiyacını duymuşlardır. Bu maksatla yükselme döneminde birçok Batılı gözlemci Osmanlı nizâmının özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti. Bu gelişme gerileme dönemine girerken de sürdü.

Hakim sistem olma yoluna giren kapitalizm karşısında son klasik dönemini yaşayan Osmanlı düzeninin geleneksel gücünü teşkilat ve müesseseleri aksettirmesine rağmen, bütün bunlar da zamanla yaşanıp esnekliklerini kaybetmişlerdir. Osmanlı ülkesi kapitalizmin nüfuz sahasına girerken Osmanlı bürokrasisi de Batılılaşma yolundaki dönüşüme kendini çok önceden hazırlamaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin malî teşkilatı merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımda ele alınabilir. Bir başka açıdan ülkenin 'gayr-i safî millî hasıla'sının önemli bir kısmı bu üç kesim tarafından oluşturulmuştur. Sistem içerisinde merkez maliyesinin payı bütçeler tarafından tesbit edilirken tımar kesiminin teşkilat ve yapısının oluşmasında sayımlar kullanılmıştır. Vakıflar ise, sayımlara ve devlet denetimine konu olmakla birlikte özerk kuruluşlardır.

Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde genel olarak yargı ve maliyenin özerklikleri vardı. Eyalet kadıları gibi defterdarlar da beylerbeylerine bağlı değillerdi. Ülkenin en geniş zamanında devlete bağlı kırktan fazla eyalet, tâbî devlet ve özerk yönetim vardı. Osmanlı teşkilat geleneğinde eyaletler haslı ve salyâneli olarak ikiye ayrılmaktaydı. Haslı eyaletler tımar sistemi içerisindeydi.

Bunların beylerbeylerine ve sancakbeylerine tıpkı merkez teşkilatındaki vezirlere ve bazı hanım sultanlara verildiği gibi has şeklinde dirlikler verilirdi. Bunlar haslarını mültezim veya eminler eliyle yönetir, gelirlerini onlar eliyle tahsil ederlerdi. Eyalet gelir ve giderlerinin, ilke olarak, kendi bünyeleri içerisinde yönetilmeleri söz konusuydu. Dolayısıyla malî açıdan özerk idiler.

1838 yılında Defterdarlık kaldırılarak Maliye Nezareti kurulmuştur. Bu, Tanzimat ile malî teşkilatın merkezîleştirilmesi yolunda atılan ilk adımdır.

Bir geçiş dönemi olmakla birlikte eski malî sistemin yıkılıp Batı sistemine uygun yeni bir malî yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat dönemi malî bunalıma yeni sebepler eklemiştir. Bunlar karşılıksız para ihracı, bütçe harcamalarının belli bir usule bağlanamaması ve bütçe gelir-gider dengesini sağlayacak yönetimin oluşmamasıdır.

Tanzimat'ın ilanından yirmibeş sene sonra klasik eyalet sistemi yerini yeni vilayet sistemine

birakmıştı. Klasik vali tipinin yetkileri sınırlanmıştı.

Her devlet kamu hizmetlerini yerine getirmek, güvenlik ve savunmayı sağlamak için harcamalar yapmak ve bu harcamaları finanse edecek kaynakları bulmak zorundadır. Bunun için Osmanlı Devleti de kaynaklarını bilme amacıyla sayımlar yapıyordu. Sayımlar bir yönüyle kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir.

Osmanlılar, öncelikle tımar kesimini teşkilatlandırmak için yaptıkları ve tapu tahrirleri de denen bu sayımları gelir kaynaklarındaki değişiklikleri izleyebilmek için genellikle 30 yılda bir tekrarlarlardı. Bu türde XVI. yy.a ait üç sayım serisi vardır. XVII. yy.ın sonlarından itibaren bütün ülkenin sayılmasına gerek görülmeyle ancak yeni fethedilen veya elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır.

Tapu sayımları genellikle iki safhalıydı. İlkinde faal nüfus, mâlî imkanlar ve bundan devlete düşen pay belirleniyordu. Bugünkü sanayi sayımlarına benzeyen bu safha uzun zaman alabiliyordu. İkinci safhada devletin payına düşen gelirin hazine ile tımar kesimi arasında bölüştürülmesi yapılırdı. İlk safhada hazırlanan deftere mufassal (ayrıntılı defter), ikincisine icmâl (özet) denirdi.

A. HAZİNE YÖNETİMİ

Osmanlılarda hazine, dış ve iç hazine olarak iki türlüydü.

1. Dış hazine ve Ruznamçe kalemi

Dış hazine, maliye dairelerinden Ruznamçe kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan devlet hazinesidir. Bu hazinenin gelir ve giderleri bütçelere yansımaktadır.

Dış hazinenin bütün gelir ve gider işlemlerinin yapıldığı büro Ruznamçe kalemidir. Bu gelir ve gider kayıtlarının tutulduğu defterler Ruznamçe, sadece para cinsleriyle rakamların dökümünü ihtiva eden defterler ise Ecnâs-ı nukûd ve Erkâm defterleridir.

Bütün bu defterler hazinenin gelir, gider ve mahsuplarını türlerine göre tasnif etmeden günü gününe aksettirmektedir.

Ruznamçe kaleminde tutulan günlük hazine kayıtları "sağlama, mizan" özelliği taşımaktadır. Bu yüzden defterdarlık kalemlerinin kayıtlarında bir hata varsa bu ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılarak bulunurdu.

Klasik Osmanlı maliyesinde tek merkezî hazine ve tek Başdefterdar düzeni vardı. Nizâm-ı Cedîd döneminde (1790-1839) tek dış hazine yerine bazı devlet gelirlerinin yine bazı devlet giderlerine tahsisi anlamını taşıyan çoklu hazine sistemine geçilmiştir. Tanzimat'la birlikte yine tek hazine sistemine dönülmüştür.

Selim III. (1789-1807) döneminde, 1793 yılında Hazine-i Âmire'nin yanında İrad-ı cedîd hazinesi'nin kurulmasıyla Osmanlı Devleti'nde çoklu hazineler dönemine geçildi. İrad-ı cedîd hazinesinin temel işlevi, kendisine tahsis edilen gelirle mâlikâne ve eshâm sistemini tasfiyeye ve tımar rejimini ıslaha çalışmak ve olağanüstü giderler için bir ihtiyat fonu oluşturmaktır. Bunu Tersane ve Zahire hazineleri izledi.

Mahmud II. (1808-1839) zamanında dış hazine, Başdefterdarın idaresinde Hazine-i Âmire, ayrı bir defterdarın idaresinde ve Asâkir-i mansûre masrafları için Mansure hazinesi ve bir nazır idaresinde Darbhâne hazinesi olarak üçe ayrılmıştı.

Tanzimat'a girerken maliyeyle ilgili olarak ilk aşamada hazineler 1838 de tekrar birleştirilerek tekli hazine sistemine dönüldü ve Maliye Nezâreti kuruldu.

2. İç hazine

İç hazine bir yönüyle padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgiliydi. Diğer yönüyle de dış hazine için bir destek hazinesi, bazan da bir kredi kurumu vasıfları taşımıştır.

İç hazinenin başlıca gelir kaynakları bazı has, mukataa ve vakıf gelirleri, Mısır irsâliyesi, darphane gelirleri, çeşitli hediye ve müsaderelerden elde edilen gelirlerdir. Yine dış hazinenin gelir fazlası iç hazineye aktarıldı.

Bir ihtiyat hazinesi olan iç hazinenin sıvış yılı açıklarını kapatmak için kurulmuş olduğu ileri sürülebilir.

İç hazine, sarayda muhafaza edilen bir kaç alt hazineden oluşmaktaydı. Bunlar çeşitli kıymetli eşya, mücevherat, sikke çubukları ve sikkeleri ihtiva ederdi.

Bu hazinenin belli bir bölümü padişahın gündelik harcamalarını karşılama amacına yönelikti. Bunun miktarı da kanunla belirlenmişti. 1664 yılına kadar ayda 1 kese olan bu miktar bu tarihten sonra 5 keseye yükseltilmişti.

XVIII. yy.ın ikinci yarısından itibaren ihtiyat hazinesi olarak Darbhâne, Osmanlı maliye örgütü içersinde ayrı bir önem kazanmış ve statü ve işlevi değişerek ikinci bir devlet hazinesi gibi gelir ve gider idaresinde görev üstlenmiştir. Daha 1773-4 yılında bir ihtiyat hazinesi biçiminde savaş giderlerinin finansmanı için devreye girilmiş ve Darbhâne-i Âmire kurulmuştur (1776).

Osmanlı Devleti, XVII ve XVIII. yy.lardaki gelişmeler sonucu mahallî güçlerin el koyduğu iktisadî kaynakları Tanzimat ile birlikte, merkezileştirme hareketi içinde, tekrar denetlemeye başlamıştır. İç hazine yerine zaman zaman kullanılan Hazîne-i Hâssa tabiri de Tanzimat'tan sonra tamamen bu hazine için kullanılır olmuştur. Padişah'a ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan bu kuruma hazineden her yıl belirli bir pay aktarılmaya devam ederek bu pay ile birçok stratejik iktisadî ve sînâî kuruluş finanse edilmişti.

Tanzimatla birlikte Mart 1840 başlarından itibaren tahsis edilen aylık maaş karşılığında padişaha ait gelir kaynakları, birkaç istisna dışında, Maliye hazinesine aktarılmıştı. Süreç sonunda Darbhâne-i Âmire Nezâreti Hazîne-i Hâssa Nezâreti adını almıştır (1850).

Abdülhamid II. (1876-1909) döneminde Hazîne-i Hâssa'nın büyümesiyle birlikte yeni idarî birimler oluşturulmuştur.

1909 dan itibaren Nezaretten Umum Müdürlüğe indirilen Hazine-i Hâssa'nın gelir kaynakları 1924 te hılafetin ilgasiyle birlikte "millete intikal" etmiştir.

B. MERKEZÎ HAZİNE HESAPLARI: BÜTÇELER

Osmanlı Devleti'nin yıllık gelir ve giderleri bazan icmâl deneni (özet) rakamlarla gösterilirdi. Bunlar genellikle yılsonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir. Ancak çağdaş bütçe kavramına benzeyen bir şekilde yıllık gelir ve harcama tahmini olan bütçeler de vardır. Yine bütçe süreci mâlî yılbaşında hazırlanan bütçelerdeki gelir gider tahmin kayıtlarının üstüne fiilen gerçekleşen rakamların yazılmasıyla oluşurdu.

XV-XVI. yy.a ait bütçeler birbirini izleyen iki Nevruz (21 Mart) arasındaki bir güneş yılı için

düzenlenmekteydi. Yine bu bütçeler gelir bölümlerinde eyaletlere göre eklektik bir tasnif verir.

XVII ve XVIII. yy. bütçeleri ise ay yılı bütçeleridir. Yine bunlar (1079/1669-70 bütçesinden itibaren) eyaletlere göre değil merkezî-fonksiyonel ve sentetik bir tasnif göstermeye başlarlar. Zira artık eyaletlerin gelir ve gider hesapları maliye teşkilatının bürolarına dağıtılmış olduğundan bu bütçeler genellikle bürolardan gelen bilgilerin Baş Muhasebede değerlendirilmesiyle hazırlanırdı. Bunun yanında ruznamçe defterlerinden faydalanılarak hazırlanan bütçeler de vardı.

Osmanlı bütçeleri gelir önceliklidir. Çağdaş bütçeler ise gider önceliklidir.

Hazine gelir ve giderlerini aksettiren bütçe gelir ve gider rakamları XVI. yy.dan itibaren sürekli bir artış göstermiştir. Bütçe rakamları XVI. yy.da 100-200 bin akçe iken, XVII. yy.ın başlarında devletin sürekli olarak artan askerî harcamalarının baskısı altında nominal olarak yarım milyar akçeye, XVIII. yy.ın başlarında milyara, ortalarına doğru ise 2 milyar akçeye yaklaşmıştır. 1523-1784 arasındaki 261 yılda bütçe gelirlerindeki nominal artış % 1532, giderlerindeki nominal artış % 1898 olmuştur. Para birimi olan akçedeki değer kayıplarını hesaba katarsak reel gelir ve gider artışları ise % 352 ve % 436 olmuştur.

XVIII. yy. başlarındaki iktisadî genişleme devletin gelir ve giderlerine de yansımıştır. Yüzyılın birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında uzun süreli bir barış dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde devletin gelirleri 1700-1765 arasında 10 milyon kuruştan (1 milyar 200 milyon akçe) 14.5 milyon kuruşa (1 milyar 740 milyon akçe) yükselmiştir. Gelirlerdeki bu artışın bir bölümü tımar sistemi içinde bulunan birçok vergi kaynağının mukataa haline getirilmesinden yani bütçeye nakdî gelir getirecek kalemlere dönüştürülmesinden ve yeni bazı vergilerden kaynaklanmış olmalıdır. Ancak önemli bir para operasyonunun olmadığı bu yarım yüzyıllık süre içinde % 50'ye yaklaşan bu gelir artışı iktisadî genişlemenin göstergelerinden biridir.

Yüzyılın ikinci yarısındaki iktisadî daralma ise devlet gelir ve giderlerine de yansımıştır. 1761-1785 arasında yıllık harcama miktarı % 30 civarında artar, bu artış savaş yıllarında % 100 e kadar yükselir. Gelirler ise yeni vergi kaynaklarına ve tarifelerin yükseltilmesine rağmen durgundur ve bütçe açıkları giderek büyümüştür.

1768 yılından XIX. yy.ın başlarına ve hatta 1820'lerin sonuna kadarki dönemde uzun, masraflı ve yenilgilerle sonuçlanan savaşlar yapılmış, Devlet harcamaları önemli oranda artmıştır. Bu süreç içerisinde yüzyıl sonlarında Nizâm-ı cedîd, XIX. yy. ortalarında ise Tanzimat hareketleri ortaya çıkacaktır. Batı anlamında ilk bütçe ise 1863 yılında oluşturulmuştur. Klasik dönem Osmanlı bütçeleri gelir öncelikli iken bu bütçeler gider ağırlıklıdır.

Gelir ve giderlerin doğrudan merkezî hazine kanalıyla yürütülmesi kurallaştırılmıştır. Bu yüzden iltizâm usulü kaldırılarak emanet ile gelir hacmi tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanınca iltizâm usulüne tekrar dönülmüştür. Yine taşrada, tevzî defterleri ile, vergilerin tarh ve tahakkukları istenerek Merkeze gönderilmeleri sağlanacak, maliye memurlarına, harç yerine, maaş verilecekti.

1. Bütçe Gelirleri ve Gelir Kaynakları

Bütçelerde yer alan gelir kaynakları çoğunlukla mukataa, cizye ve avâız gelirleridir. Mukataalar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait bir gelir payının tahsili işi, inhisar (satış tekeli, monopol) haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli (monopson) oluşturma gibi özellikler taşıyabilirler. Mukataaları günümüz yaklaşımıyla (genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen) Kamu iktisadî teşebbüsleri olarak görmek mümkündür.

Mukataa gelirlerinin, ağnâm gelirleri hariç, bütçe içerisindeki oranları % 24 ile % 37 arasında değişmiştir. Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizâm, emanet ve XVII. yy.ın sonlarından

itibaren mâlikânedir.

Tanzimat mukataa sisteminin esasını oluşturan iltizâm yöntemini kaldırmayı denemişti. Fakat bunda başarılı olamadı. Sadece iltizâm yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldırabilen güçlü yöneticilerin varlığına son verildi. Ayrıca iltizâm konularını sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bu yeni uygulamalar malî merkeziyetçiliğe doğru adım atılması olarak yorumlanabilir.

İslâm devletlerinde zimmî statüsündeki müslüman olmayan faal erkek nüfustan alınan cizye, Osmanlı Devleti'nin de en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Rahipler, ergin olmayanlar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaftılar. Bundan başka Rumeli'deki Eflak, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel krallığı ve Dubrovnik (Raguza) cumhuriyeti bedel-i cizye denen maktu cizye öderlerdi. Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerin maktu cizyeleri de irsâlieleri içinde yer alırdı.

Cizye gelirlerinde Rumeli bölgesinin önemi belirgindir. Bu durum nüfusun dinî dağılımından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Rumeli'de cizye mükellefi olan gayr-i müslim nüfus çoğunlukta idi.

Tanzimat'la birlikte kişi başına cizye toplanması yerine toplu olarak toplanmasına karar verildi. Fakat bunda başarılı olunamayınca tekrar eski usule dönüldü. Nihayet 1856 İslahat fermarıyla cizye yerine bedel-i askerî getirildi.

Üçüncü önemli gelir kaynağı, 'avâriz-ı divaniye' veya kısaca 'avâriz' denen olağandışı vergilerdir. Bunlar başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş, XVII. yy.ın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmişti.

Askerî, dinî, malî hizmetlerde bulunan bazı zümreler ve çalışmayacak durumda olanlar avâriz yükümlülüğünden muaf idiler. Ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlayan derbent teşkilatına giren köyler, köprülerin ve suyollarının korunma ve onarım hizmetini görenler; posta teşkilatına, menzillere, tuzlalara ve maden ocaklarına işçi ve çeşitli girdi sağlamakla yükümlü olanlar da toplu olarak avârizden muaf idiler.

Avâriz gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranı % 10-20 arasındadır. Tanzimat döneminde avâriz, tekâlif-i örfiye ismiyle varlığını sürdürmüştür.

2. Bütçe Giderleri

Osmanlı bütçeleri devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan nakdî harcamaları kaydeder. Bunların bir kısmı mahsup işlemiyle yapılırken bir kısmı da hazineden yapılan nakit çıkışlarıdır. Mahsuplar hazineye girmeden belli bir harcama alanına ayrılan gelirlerdir. Tahsis ilkesi devletin harcama politikasının esası olduğu için mahsuplar bütçelerde önemli bir yer tutmaktadır. Yine giderlerin senesi gelirlerinden karşılanması amaçlanmaktadır. Beklenmedik giderler için gelecek yılların gelirlerinden kaynak ayrılmasından ziyade, yeni bir kaynak oluşturularak ödeme imkanları araştırılırdı.

Bütçelerde yer alan en önemli gider kalemini mevâcib harcamaları teşkil etmektedir. Ulufe de denen bu ödemeler merkezî ordu ve devlet görevlilerine üç ayda bir yapılan maaş harcamalarıdır. Bunlara ek olarak yeni padişahların tahta çıkışlarında askere bir yıllık mevâcib tutarında cülus bahşişleri dağıtılırdı. Bunlardaki gecikmeler çok kere buhran sebebiydi.

Osmanlı maliyesi savaş ve maaş harcamalarının finansmanı için XVII. yy.dan itibaren iç borçlanma teşebbüslerine girişmiş, fakat bu teşebbüsler yarım kalmıştı. Aynı amaçla 1683' ten sonra, ülke çapında 327 milyon 500 bin akçelik bir iç borçlanma (imdad-ı seferiyye) teşebbüsüne girişildiğini biliyoruz.

1775'te yürürlüğe konan eshâm uygulaması bir iç borçlanma türü olarak yorumlanabilir. Bu, büyük mukataa gelirlerinin halka satılması demektir ve gelir ortaklığı sistemine benzemektedir. Eshâm'ın kişiler

arasında tedavülü serbestti ancak vergiye tâbiydi. Böylece eshâmı ellerinde tutan küçük tasarruf sahipleri her yıl belli bir gelir garantisine sahip oluyorlardı. Sistemin yürürlüğe girişinden 17 yıl sonra yapılan bir hesaplama, halka dağıtılanın hazine kazancından fazla olduğunu ortaya koymuştur. Oysa günümüzdeki yüksek enflasyon, gelir ortaklığı senetlerine sahip olan halkın net kazancının çok fazla olmadığını düşündürmektedir.

Osmanlı maliyesi ilk dış borçlanma niyetlerini 1783'te belli etmiştir. 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla sonuçlanan Rusya yenilgisi, 1776 İran savaşları, ordunun ıslahı ve sürat topçusu yetiştirilmesi çabaları maliyenin ek finansman imkanları aramasına yol açtı. Problem bir tür iç borçlanma ile halledildi.

İlk dış borçlanma XIX. yy. ortalarında, Kırım savaşı sırasında (1854) gerçekleştirilmiştir. 1850'lerde, özellikle başarısız kağıt para ihracından sonra, büyük bir malî bunalımın eşiğine gelinmişti. İngiltere ve Fransa'daki ödünç verilebilir fon fazlalığı bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ne borç vermeye istekli olmalarına yol açmıştı. Sonunda Osmanlı Devleti'nin geleneksel dış borç almaya karşı direnci kırıldı. 1854-5'te alınan borçlar Kırım savaşının masraflarına gitmiştir. 1858'de alınan borçla kağıt paralar piyasadan çekilmiştir.

1914 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşmıştı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Lozan Antlaşmasıyla Osmanlı borçlarından Anadolu'ya düşen payın ödeneceği kabul edildi ve kuruluşun denetim yetkisi kaldırıldı. Nihayet Düyûn-ı umûmiye'ye olan borcun son taksidi, ilk dış borcun alınmasından tam bir yüzyıl sonra, 1954 te ödenebildi.

V. OSMANLI TIMAR VE VAKIF SİSTEMLERİ

A. TIMAR SİSTEMİ

Osmanlı malî sisteminde devletin tarımdan elde edeceği gelirin büyük bir kısmı tımar kesimi içerisinde belli gider alanlarına tahsis edilmektedir. Buna göre devlet, ziraatten alacağı vergiyi, kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kısmı asker olan tımar sahiplerine bırakıyordu.

Tımar, Selçuklu iktâ sisteminin bir devamıdır. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir. Bir başka açıdan tımar, "geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına" verilmiş isimdir.

Osmanlı ekonomisi temelde ziraî bir ekonomidir. Tımar sistemi ise, ziraî ekonominin dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Bu sistem, tarım teknolojisinde bir gelişme olmamasına rağmen, ülkedeki yüksek ziraî üretim için gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle güvenlik ve ürüne sahip olma faktörleri yüksek üretim için gerekli şartları hazırlamıştır.

Ziraî topraklarda devlet (mîrî) mülkiyeti esas kabul edilerek tesbit edilen optimum toprak büyüklüklerinin bozulmamasına özen gösterilmiştir.

Tımar sistemi, XVII. yy.ın başlarından itibaren nakdî ilişkilerin yaygınlaşması, fiyat hareketleri, harp teknolojisinin askerliği bir meslek haline getirmesi, malî kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş gibi dünya ekonomisinde ortaya çıkan yapısal değişikliklerle eski önemini kaybetmeye başlamıştı. Tımar kesiminin merkez maliyesi içerisine alınmaya başlanması yani tımar topraklarının iltizâma verilmesi bu vetirenin önemli bir unsurudur.

Tımar sisteminde tamamen aynı ekonomi geçerli değildi. Fakat kesinlikle mahallî bir ekonomiydi. Devlet'in artan merkezî harcamaları finanse etmek için bu kesimi merkezî ekonomiye bağlama eğilimi tımarlı sipahiler yerine merkezî ordunun önem kazanmasına yol açmış, eyalet askeri-kapıkulu dengesini tersine çevirmişti. XVII. yy. başlarında tımarlı ordusu 100 bin civarında iken XVIII. yy.da kapıkulları 100 bine ulaşmıştı.

Tımar sisteminin bozulmasıyla iç güvensizliğin artması etkileşim halindeydi. Bu süreç içinde de reaya topraklarını bırakıp sürekli yer değiştiriyor, göç ediyordu. âyân ve tefecilerin baskısı, reayanın ek vergi talepleriyle sıkıştırılmaları ve boş kalan tımar topraklarına âyânın el koymasıyla yoğunlaşan özel mülkleşme eğilimleri karşısında devletin yaptığı tehditler sözde kalıyor, sonradan fiili durumlar onaylanmak zorunda kalınıyordu.

Tanzimat döneminde ülkede toprak satın almak isteyen yabancılar liberal bir toprak sistemini arzuyorlardı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı, yabancıların toprak satın alabileceğini öngören vaadlerde bulunmuştu. Tımar sisteminin toprak kullanımına koyduğu sınırlamalar bu istekleri engelliyordu. Tanzimat zaten etkisizleşmekte olan tımar sistemini ortadan kaldırmıştı. 1858 Arazi Kanunnamesiyle ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış ve tımar sistemi hukuken de bertaraf edilmişti. Arazi kanunnamesi İslâm hukukundaki hükümleri dikkate alarak vakıf arazi ve mîrî araziye de dikkate almışsa da özel mülkiyeti temel kabul ederek mülkiyet ve miras konularında laikleşme ve İsviçre medenî kanununa giden süreci başlatmıştır. Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra mîrî topraklar hızla el değiştirmiş ve yaklaşık % 70'i özel mülkiyete geçmiştir.

B. VAKIF SİSTEMİ

Vakıf sistemi sosyal güvenlikle alakalı olduğu kadar ülkedeki eğitim, sağlık ve sosyal yardım, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt ögesidir.

XVIII. yy.da vakıf kurucularının % 80-90'ının askerî zümre mensuplarını, % 10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir. Yine devşirme sisteminin bir sonucu olarak aynı yüzyılda büyük vakıfların % 14 ü köle asıllılar tarafından kurulmuştu.

Bu vakıflardan bir kısmı padişah ve vezirlere ait olan büyük vakıflardı. Bunların bazı idarî-malî muafiyetleri vardı. Bu tür vakıfların gelirlerine devlet memurlarının müdahaleye yetkileri olmadığı gibi bir mülkname ile tesbit edilen varidattan başka bir gelirin oluşup oluşmadığı da teftiş edilemezdi. Bu tür vakıflara avâız toplamak için de müdahale edilemezdi. Vakıf topraklarda çalışan köylüler bu vergilerden muaf idiler. Hatta adlî hükümlerin uygulanması da vakıf mütevellisinin bilgisi altında olabilirdi.

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte devletin denetiminin dışında değildir. Nezaret kurumu bu denetimi sağlamaktadır. Özellikle büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislâm, başdefterdar, kadı, enderun, daru's-saade ve babü's-saade ağaları, iç hazine darbaşı, nakibu'l-eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındadır.

Vakıflar bazı mütekaid ve duacıların vazife denen maaşlarını ödemekle yükümlüydüler. Vakıf reayası da bazı avâız vergilerine tâbidir. Bu gibi işlemler, merkezî hazinenin yükünü biraz hafifletiyordu.

Vakfın esası bir malî insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdî mülkiyet sahasından çıkarmaktır.

İnsanların faydalanması bazı mal ve hizmetlerin finanse edilmesi demektir.

Vakıf sisteminde finanse eden ve edilen olmak üzere iki unsur vardır. Finanse eden mallar taşınır ve taşınmaz olarak ikiye ayrılır. Asıl vakıf, akar da denen, taşınmaz malların vakfidir. Finanse eden gelir kaynakları esnaf ve tarımsal üreticiler için iş sahaları teşkil ederler. Bunlar iktisadî ve sosyal hayatın esasları olan han, dükkan, çarşı, hamam, ziraî topraklar gibi taşınmazlardır. Yine finanse edenlerden bir

kısmı taşınır servet olabilir. Bu şekilde oluşan vakıf sandıklar veya fonlar ile kredi faaliyetleri yürütülür. Toprak şeklindeki vakıflara müstegallât, bina şeklindeki vakıflara musakkafât denir. Bütün bu taşınmaz veya taşınır mallar asl-ı vakf adını alır.

Bu kaynaklardan elde edilen gelirlerle hayır kurumları da denen cami, medrese, zaviye, hastahane, kervansaray gibi eğitim, din, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım kurumları ile sosyal güvenlik sistemi finanse edilir.

VI. OSMANLI ÜRETİM, ULAŞIM VE TİCARET SİSTEMİ

Osmanlı ekonomisi üretim ve arz yönlü bir ekonomidir. Fiyat istikrarının da bu şekilde sağlanabileceği bilinmektedir. Sadece uzun vadede üretimi azaltacak uygulamalarla, tüketimi yasak olan maddelerin üretimi yasaklanmıştır.

Sanayi sistemi deri işlemeciliği, ipekli ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılıkla, pamuklu dokumacılık gibi tarımla yakın ilişki halindeydi. Gemi inşa sanayii ise devletin bizzat organize edip elinde tuttuğu "büyük sanayi"e örnek olarak verilebilir.

Üretimin sayı ve kalitesinin yüksekliği XVIII. yy.ın ortalarına kadar korunmuştur. Ancak devletin 1768'den sonra, özellikle savaş yıllarında, artan malzeme ve vergi talepleri, üreticiler üzerindeki baskıları arttırmış, zirâî ve sınaî üretimin gerilemesine ve iç ticaretin daralmasına yol açmıştır.

Öte yandan Osmanlı ekonomisi ve maliyesi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı için mesela Abdülaziz döneminin 1863-4 yılına ait ilk bütçesinde toprak ürünlerinden alınan âşâr ile hayvanlardan alınan ağnâm resimleri en kabarık kalemleri meydana getiriyordu. Maliye için büyük bir önem taşıyan âşâr, mültezimlerin yolsuzluklarına rağmen, Cumhuriyete kadar devam etti.

Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak ticaret serbestisini ve özellikle transit ve dış ticaretin geliştirilmesini bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında ticarî faaliyetlerde tekeli eğilimlerin güçlenmesine, üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak durumların ortaya çıkmasına mani olmak için bir denetim mekanizması kurmuştur.

Osmanlı toprakları, Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak sağlıyordu. Bunun için ticaretin denetimi ve yol güvenliğinin sağlanması devletin sorumluluğu altındaydı. Güvenli bir piyasa ortamının oluşmasını devlet bir görev olarak telakki etmiştir. Dış ticarete devlet denetimi dışarıya altın ve gümüş çıkışının yasaklanması ve bunun için yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmelerinin sağlanması, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların belli alanlara tahsis edilmesi şeklinde gözüküyordu.

Anadolu'nun öteden beri transit ticaret bölgesi olmasına büyük önem verilmiştir. Bunun için gümrük vergileri % 3-5 gibi düşük oranlarda tutulmuştu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz ve çevresinde yoğunlaşmıştı.

Gıda maddelerinin, savunma araçlarının ve sanayi hammaddelerinin ihracı yasaktı. Ancak Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya intikal eden gümüşlerin para arzını çoğaltması sebebiyle Batı'daki fiyatlar genel seviyesi Osmanlı ülkesinden yüksekti. Bu farklılık ihracı yasak olan maddelerin Batı'ya kaçma eğilimine girmesine yol açmıştı.

Batı'da mal fiyatlarının yüksekliği Osmanlı ülkesinden Batı'ya doğru bir kaçak mal akımı oluşturmuşken, Güney ve Doğu'da kıymetli maden fiyatlarının yüksekliği de bu taraflara doğru kıymetli maden ve para akımı oluşturmuştu.

Mal arzının artması teşvik edilmekte ve bunun için de ithalat genellikle kısıtlanmamaktadır. Sadece savaş halinde bulunulan ülkelerin mallarının ithali, iktisadî bakımdan da savaş yapıldığı gerekçesiyle yasaklanıyordu. İthalatın kural olarak serbest bırakılması ve ticarî faaliyetlere gösterilen kolaylıklar arzı yeterli seviyede tutarak fiyat istikrarını kolaylaştırmış olmalıdır.

Klasik dönemde Türk tüccarı 'dışa açık' olmakla birlikte, onların zenginliklerinden sosyal refaha kaynak sağlanmasının yolları da bulunmuş, aynı zamanda bir 'burjuva' sınıfı oluşmaması yolunda tedbirler getirilmiştir.

Büyük deniz keşiflerinin sonucu olarak, dünya ticareti de, XVI. yy. sonlarından itibaren Akdeniz'den okyanuslara kaymıştı. Osmanlı Devletinin dünya ticaretinden aldığı pay azalmaya başlamış, yerli sanayi mamüllerine karşı İngiliz kumaşları gibi ciddi dış rakipler ortaya çıkmıştır.

Yine bu dönemde Akdeniz ticaret filoları, Atlantik ticaret filolarının altına düşmüştü. Dolayısıyla Atlantik ticareti Akdeniz ticaretinin yerini almaya başladığı gibi, Atlantik filoları da Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardı. Ancak Osmanlı Devleti kapitülasyon politikası ile ticarî faaliyetlerin bütün bütün Akdeniz çevresinden uzaklaşmamasını sağlamıştır. Atlantik filolarının Akdeniz ticaretine girmek zorunda kalmaları bunun bir göstergesi sayılabilir.

XVIII. yy.ın ortalarına kadar Türkiye'nin toplam ihracat tutarı ithalatından fazla idi. Avrupalılar aradaki farkı nakit olarak ödüyorlardı. Bu dönemde ülkenin her tarafında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Osmanlı dış ticarî ilişkileri devletin güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu.

Osmanlı dış ticareti uzun süre fazla vermiştir. Yerli ürünler yabancı mallara karşı uzun süre başarıyla rekabet etmiştir. Dışardan ithal edilen emtia, yünlü kumaş, maden, kağıt gibi bir kaç kalemde toplanıyordu.

Bu yüzden sanayi devrimi öncesindeki dönemi incelerken Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların yerli zanaatler üzerindeki etkilerini fazla büyütmemek gerekir.

Türkiye'ye yerleşen yabancı tâcirler sadece toptancılık yapabiliyorlardı. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu onlara azımsanmayacak bir pazarlık gücü sağlıyordu. Ancak yabancı tüccarın yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tâcirlerle iş yapma eğilimi içerisinde idiler. Böylece Türkler ticarete müessiriyeti kaybediyorlardı.

XVIII. yy.ın sonlarında bile Osmanlı Devleti 20-25 milyonluk nüfusunu besleyebilen, giydirebilen, büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir iktisadî birim oluşturuyordu. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi ülkenin toplam üretim ve tüketim hacmi yanında oldukça sınırlı kalmaktaydı. Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarına yoğun bir şekilde girişi, ancak XIX. ortalarına doğru, sanayi devriminden sonra gerçekleşecektir.

XIX. yy. ortalarına doğru Bu dönemde Osmanlı ihracatı önemli bir sıçrama göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde iç bölgelerin de, demiryollarının yapılmasıyla, üretim ve ihracatlarının artması sebebiyle Osmanlı ekonomisi bir büyüme göstermiştir. Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış, tarıma dayalı, güçlü bir merkezî devlete sahip, küçük üreticiliğin önemli ve yaygın olduğu, dış borçların yüksek olduğu, sınırlı sermaye birikimine sahip ve nihayet dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği bir büyüme eğilimi içerisindeki bir ekonomi olarak görülmektedir.

Bu dönemde Osmanlı dış ticareti açık vermesine ve dış borç yüküne rağmen Osmanlı lirasının prim yaptığı, iç fiyatların istikrarını koruduğu, altın stokunun çoğaldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, bu tersine durum resmi rakamların aksini göstermesine rağmen Osmanlı dış ticaretinin gerçekte açık

vermemesinden kaynaklanmaktadır.

1908'den sonraki İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki iktidarında 'millî iktisat' uygulanmaya çalışılmıştır. Bu kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadî ilişkilere karşı bir tepki olup doğmakta olan milliyetçilikle uyumlu bir politikadır. Bu politika Cumhuriyet yıllarında da devletçilik adı altında 1930-9 arasında uygulanmıştır.

Gümrük vergilerinin konmasında Osmanlı Devleti'nin ahidnâme-i hümayûn adı altında yabancı devletlere verdiği ticarî imtiyazlar bir başka ifade ile kapitülasyonlar önemlidir. Dış ticarete kapitülasyon sistemi Osmanlılardan önce oluşmuştur. Birçok ilk, orta ve yeniçağ devleti ticareti geliştirmek için bu yöntemi kullanmıştır. Anadolu Selçukluları, Beylikler, Memlûk'ler, Bizans, İngiltere, vs. hep dış ticaret serbestisini sağlamak için bu yöntemi izlemişlerdir. Orhan Gazi'den (1326-1360) itibaren Osmanlı Beyliği de bu sistemi benimsemiştir.

Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile malî, iktisadî ve siyasî amaçlar güdüyorlardı. Malî amaçlar transit ve dış ticareten gümrük vergileri olarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadî amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasî amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı.

Osmanlılar, XVIII. yy.da da kapitülasyonları Batılılara karşı bir silah olarak kullanmaya devam ettilerse de sistem giderek kendi aleyhlerine işlemeye başlamıştır. Batılılar, Devlet zayıflayınca kapitülasyonların karakterini değiştirerek Osmanlı ülkesinin hammadde alım ve mamul madde sürüm sahası olmasını sağlayıcı politikalar izlemeyi yoğunlaştırmışlardır. Devlet ise malî endişelerle buna karşı ciddi bir tepki duymamıştır. III. Selim'in (1789-1807) kapitülasyonların gerçek anlamıyla uygulanması yolunda mücadele etmesi sonuç vermemiştir. Bu yüzden yerli sanayi baltalanırken, iç ve dış ticarete önemli yere sahip gayr-i müslim Osmanlı tebası yabancı devletlerin himayesine girerek müslüman tüccarlara karşı tekeli özelliği kazanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan kurtulmak için Paris Konferansı (1856) sırasında yaptığı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. İttihat ve Terakki yönetimi de Birinci Dünya Savaşı'na girerken (1914) aynı yönde ikinci bir adım attı. Savaşın yenilgi ile sonuçlanması bu teşebbüsün de başarısız olmasına yol açtı. Kapitülasyonlar Lozan antlaşması (1923) ile kaldırılacaktır.

VII. OSMANLI PARA VE FİNANSMAN SİSTEMİ

Bütün geleneksel ekonomilerde olduğu gibi, Osmanlı ekonomisi de madenî para sistemine dayanıyordu. Bu sistemin esası paranın yani altın ve gümüşün mübadele aracı olarak kullanılması ve eşya olarak kullanılmasının en aza indirilmesidir. Madenî para sistemi günümüz para sisteminden mahiyet olarak farklı olduğundan fiyat hareketleri veya işsizlik karşısında değişik uygulanan para politikası da söz konusu değildir. Bir kere madenî para sistemlerinde 'enflasyon' yoktur. İşsizlik ise, sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı bir olgudur. Dolayısıyla, bir para politikasından söz etmek gerekirse bunun amacı para arzının mübadele hacmine cevap verecek yeterli seviyede olmasının sağlanmasıdır.

Osmanlılar, Selçuklular'dan devraldıkları uygulamayı sürdürerek, ülkeye kıymetli maden girişini teşvik etmişler, çıkışını ise yasaklamışlardır. Bu uygulama ile para arzının kaynağının daha da daralmaması amaçlanıyordu. Yine Osmanlılar, sarayda ve şahısların ellerinde bulunan altın ve gümüş eşyayı zaman zaman darphaneye gönderip para kestirirlerdi. Böylece altın ve gümüş eşyanın yaygın bir şekilde kullanımı yasaklanarak bunların para halinde tedavülü istenirdi.

Osmanlı para sistemi 'kötü para iyi parayı kovar' kuralının ve dış fiyatlardaki farklılığın baskısı altındaydı. Bu yüzden, içindeki bakır miktarı nisbeten fazla olan Mısır altınları ile yüksek değerli İstanbul altınları arasında sürekli bir mücadele vardı. Bu mücadele sonunda İstanbul altınları piyasadan kayboluyor ve Mısır altınları tedavül ediyordu. Yine Doğuda kıymetli maden fiyatlarının yüksek oluşu Osmanlı

ülkesinden bu bölgelere yani İran ve Hindistan'a doğru bir altın ve gümüş kaçakçılığı oluşturmuştu. Devlet bu kaçakçılıkla sürekli olarak mücadele ediyor, piyasada yeterli para bulunmasına özen gösteriyordu.

Ülkedeki altın ve gümüş darlığı, para darlığına o da bazı paraların iyi para durumuna geçip değer kazanmalarına, muamele hacminin daralmasına ve depresyona yol açıyordu. Yine altın ve gümüşün nisbeten pahalılaşması, paranın içindeki bakır oranının çoğaltılması (kızıl akçe) veya kenarlarının kırılmasıyla (tağşiş) sonuçlanıyordu. Bu fiili bir devalüasyon demektir. Bunu devlet yapmasa piyasa yapıyordu. Devlet zaman zaman bu tür kızıl ve kırkık akçelerin tedavülünü yasaklıyor fakat kıymetli maden arz ve talep şartlarının ortaya çıkardığı bu durumu sonunda onaylamak zorunda kalıyordu.

A. PARA SİYASETİ

Osmanlı iktisat sistemi klasik dönemde madenî para rejimini kullanmıştır. 1326-1757 arasında akçe, son zamanlarında çok küçülerek önemi azalmasına ve kullanışsız hale gelmesine rağmen hesap parası olarak kullanılmış, 1757'den sonra artık akçe basılmamış, bunun yerini tamamen, hesap parası olmaya önceden başlayan gürüş almıştır. Özellikle Tanzimat döneminde ise, temsili para sistemi ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde iktisadî durgunluk olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu ortamda fiyatlar düşük, sürüm imkanları kısıtlı ve talep yetersizdi. Bu dönem Anadolu'sunun ufak gümüş paraları dar ticaret hacminin ve durgunluğun simgesidir.

İlhanlıların egemenlikleri süresince Osmanlılar ve beylikler kendi adlarına para basmadılar. Piyasa ihtiyaçlarını karşılamak için İlhanlılar adına basılan sikkeler veya isimsiz sikkeler kullanılmıştı. İlk Osmanlı sikkesi İlhanlı egemenliğinin çökmesi ve İlhanlıların son Anadolu valisi Timurtaş'ın kaçmasından sonra 1326 yılında Orhan Bey (1326-1360) tarafından basılan akçedir. Eğer kendi adına sikke basmanın bağımsızlık işareti olduğunu hatırlarsak Osmanlı Devleti'nin gerçek kuruluş tarihinin 1326 olduğunu söyleyebiliriz.

İlk Osmanlı akçesinin darbedildiği 1326 yılından 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık süre içinde değer kayıp oranı % 84.3 idi. Buna göre yıllık ortalama değer kaybı % 0.24'de kalmıştı.

Anadolu'nun ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olma vasfı, zaman zaman kesintiye uğramışsa da istikrar dönemlerinde tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra geçirilen zor günleri müteakip birliğin sağlanması ve Doğu Akdeniz'le Karadeniz'de güvenliğin gerçekleştirilmesi sonunda ticarî faaliyetler büyük bir canlılık göstermiş ve mübadele hacmi büyümüşü. Fatih ilk Osmanlı altın parasını (sultani) böyle bir ortamda basmıştır (1478). Böylece ikili (altın ve gümüş) madene dayanan (bimetalist) sistem dönemi açılmıştı.

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupalıların elde ettikleri kıymetli madenler XVI. yy.ın ikinci yarısından itibaren gürüş (gros, groschen) denen 30 gr. ağırlığında iri gümüş sikkeler şeklinde Osmanlı ülkesinde görülmeye başlandı. Gümüş paranın bollaşması içerde mal fiyatlarında yukarı doğru bir harekete sebep oldu. Bu düşük maliyet ve fiyatlı gümüşler XVII. yy.ın sonlarına kadar Osmanlı maden ocaklarının ve darphanelerinin kapanmasına yol açtı.

Ancak Avrupa'da gümüşün nisbî olarak fazlalığı, fiyat artışlarının da Osmanlı ülkelerinden daha fazla oluşuna ve buralara doğru kaçak mal akımına yol açmıştı. Devlet içerde fiyatları yükseltme eğilimlerine kaçakçılık pahasına karşı çıkmış ve buna da bazı belgelere yansdığı gibi sosyal refahı gerekçe göstermiştir.

Özellikle savaşların getirdiği büyük harcamalar ülke ekonomisini büyük ölçüde tahrip etmiş ve malî darlığı arttırmış, bu da devalüasyonların ek sebebi olmuştur. Bu sebepler, Osmanlı Devleti'nin kapitalizm karşısındaki enerjisini azaltmıştı. Buna rağmen Devlet, Batı karşısında tarihinin en büyük ordusunu çıkarabilirdi. Üstelik Viyana yenilgisi (1683) ardından uğradığı seri yenilgiler onu derlenip toparlanmaya ve

para politikasına çeki düzen vermeye itti.

Osmanlı Devleti, II. Viyana buhranının şiddetlendirdiği para darlığı ortamında darphaneleri, ardından da madenleri açarak basılan yerli paralarla yeni finansman imkanları ortaya çıkarmaya çalıştı. Dış konjonktür şartları bu imkanları kolaylaştırmıştı. Zira Amerika'daki maden kaynakları 1670'lerden itibaren gerilemeye başlamış, dolayısıyla Avrupaya Amerikan gümüşü girişi duraklamış, bu da Avrupa ve Osmanlı maden ocaklarının yeniden canlanmasını sağlamıştı.

Osmanlı ekonomisinde hesap parası sonlara kadar akçe idi. Fakat XVIII. yy. ortalarında bütçe vs. rakamları için pâre, XIX. yy.da guruş ağırlık kazanmıştır. Bu yüzyılın sonlarında da lira esas kabul edilmiştir.

Osmanlı ekonomisinde Tanzimat'la birlikte kağıt para süreci başlamıştır. Böylece klasik dönemin reel para ve iktisat sistemi değişmeye başlamıştır.

B. FİNANS VE KREDİ

Osmanlı ekonomisinde ticaretin teşvik edilmesi kredi kullanımının da yaygın olmasını akla getirebilir. Kredi arzının yüksek olduğunu ve teşvik edildiğini görüyoruz.

Vakıflar ve ellerinde atıl para bulunduranlar bu paraları mudaraba denen emek-sermaye ortaklığı içerisinde veya kredi olarak tüccarlara vererek işletmekteydiler. Bu şirketlerin teşebbüs tarafını (mudarip) oluşturanlar kervan ve gemilerle uzak ülkelere giden ve kârlı ticaret yapan büyük tüccarlar, ortaklık veya kooperatif tarzda başkalarından para toplayarak bunları işleten ve elde ettikleri kârlardan sermaye sahiplerine pay veren kişilerdir.

Özellikle para vakıfları çok önemliydi. Mesela İstanbul'da 1456-1551 yılları arasında çeşitli amaçlar için kurulmuş 1161 para vakfı veya vakıf bankalar bulunmaktadır ve bu bankalar % 10-20 faizle kredi vermekteydiler.

Ticarette peşin ödemeler kadar vadeli ödemeler de önemlidir. Bu yüzden Batı'da olduğu gibi İslâm dünyasında da ticaret büyük ölçüde krediye dayanıyordu.

Osmanlı Bankası, Düyûn-ı umûmiye idaresiyle birlikte, son dönem Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından idi. Ancak İkinci Meşrutiyet'ten itibaren millî bankacılık benimsenir. Bu nitelikteki ilk bankalar daha önce Midhat Paşa'nın 1888'de kurmuş olduğu Ziraat Bankası (ilk defa 1863'de Memleket Sandıkları adıyla kurulmuştur) ile Emniyet Sandığı idi. Millî nitelik taşıyan devlet bankası kurma teşebbüsleri 1914'te başlar. Önce Evkaf, sonra İtibar-ı Millî bankaları kurulur. İktisadî gücü giderek artan Anadolu tüccarı da 1909'dan itibaren Anadolu'nun çeşitli kentlerinde banka ve kredi kooperatifleri kurarlar.

XIX. yy. Osmanlı para ve maliye sistemi, Galata bankerleri denen grubun güçlenmesine tanık olmuştur. Önceleri yeniçeri ileri gelenlerinin himayesinde bulunan bankerler devletin sürekli denetimi altındaydılar. XVII. yy.da Rumlar ön plana geçerken Avrupa'da gelişen merkantilizmin İstanbul temsilcileri haline gelmişlerdir. Toptan ticareti ellerine geçirdikleri gibi Avrupa'da açılmaya başlanan ticaret okullarının benzerlerini İstanbul'da kurmuşlardır. 1740 kapitülasyonları, bunların Karadeniz, Ege, Balkanlar ve Adriyatik ticaretlerinde ön plana geçmelerine yol açmıştır. II. Mahmud devrinde de Ermeni bankerlerin oluşmaya başladığını görüyoruz.

Galata bankerleri Tanzimat'la birlikte etkilerini arttırmışlardır. 1847-1852 arasında çalışan İstanbul Bankası ile devletin dış ticarî ilişkilerini yürütmüşlerdir. Bunlar iç ve dış borçlanmalarda aracılık etmişler, Osmanlıların ihraç ettikleri menkul kıymetlere iç ve dış pazarlar aramışlar, devlete kredi temin etmişler ve

daha sonra da Galata borsasını kurmuşlardır (1862). Bu borsa bu gün şahit olduğumuz işlemlerin ve oyunların gerçekleştirildiği ortamı teşkil etmiş ve hatta 1875'lerde Avrupa borsacıların faaliyet gösterdikleri bir alan olmuştur.

Galata Bankerleri'nin kurmuş oldukları İstanbul Tramvay Şirketi gibi özel şirketlerin tahvilleri de, Devlet tahvilleri yanında bu borsada işlem görmeye başlamıştır. 1872'de tekrar kurulan İstanbul Bankası Yunanistan'ın aldığı dış borçları yönetecek güce erişmiştir. 1877-8 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Galata Bankerleri Devlet'e kredi açmışlardır. Düyûn-ı umûmiye idaresinin kuruluşuna kadar (1881) bu bankerlerin ve borsanın etkinliği devam etmiştir.

Öte yandan 1849'dan itibaren anonim ve limited şirketler kurulmaya başlanır. İlk Osmanlı anonim şirketi Boğaziçi vapur işletmeciliği ile ilgili olarak padişah fermanıyla kurulan Şirket-i hayriye'dir. Şirketin imtiyaz hakkı 1953 yılında sona ermiş ve bütün mal varlığı Denizcilik Bankası'na geçmiştir. 1849-1910 arasında 94 anonim şirket kurulmuştur. Bunların 28'i ulaştırma, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 17'si bankacılık, 12'si ticaret işletmesidir. 6'sı çeşitli işlerle meşgul oluyordu. Bu şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ve bunun çıkarları önde geliyordu.

VIII. OSMANLI ESNAF BİRLİKLERİ VE NARH SİSTEMİ

Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan İslâm ve Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır.

Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyon ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsiz kalmayı önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturmuştur.

Osmanlı narh uygulamasında temel ölçü arz ve talep şartları olup, tekelci eğilimlerin tesiri giderilmek istenmektedir. Bu şartlar değiştikçe tesbit edilen fiyatlar da değişiyordu. Özellikle ziraat ürünlerinde arz şartlarının çok değişken olması böyle bir uygulamayı zorunlu kılıyordu. Yine talebin normalin üstünde yükseldiği Ramazan ayı öncesinde de fiyatların yeniden tesbiti gerekiyordu. Nihayet hassa pazarbaşının muhtesiblikçe onaylanmış bir narh defterini her ay İstanbul şehreminine teslim etmesi bir gelenektir.

Ortalama kâr için özelliğine göre genellikle % 10-20 arasında değişmektedir. Yine de kahve gibi ülkenin uzak bölgelerinden getirilen veya ithal edilen malların maliyetlerinin tesbitinde güçlükler olduğundan esnaf ile kadılık arasında bir pazarlık marjı bırakıldığı anlaşılıyor. Tesbit edilen narh gerekli belgelerle tesbit edildikten sonra kadı sicillerine geçirilir ve esnaf ile halka ilan olunurdu.

Narh toptancı (getürücü, misafir) ve perakendeci (mukim, oturucu) için ayrı ayrı tesbit edilirdi. Toptancıların dükkan açıp perakendecilik yapmaları yasaktı. Malın toptancıdan perakendecilere intikali belli bir düzen içinde gerçekleştirilir, esnafın malsız kalmaması amaçlanırdı.

Bir teşekküle ilk katılanlar işyerini, diğer çırak ve kalfaları öğreninceye ve tanıymaya kadar küçük hizmetlerde bulunurlar. Bunları öğrendikten sonra dükkanda çalışmaya başlar. Bu arada bir haftalık alır ve işinde ilerledikçe aldığı para da artar. Yetiştikten sonra kalfalık imtihanına girer ve başarırsa kalfa olur. Asgari üç sene olan kalfalık süresi kalfanın usta olabilecek maharete ulaşmasıyla sona erer. Bir tarikat şeyhinin peştemal kuşatmasıyla usta olan bir sanatkâr esnaf şeyhliğine kadar yükselebilir.

Haçlı seferlerinden sonra, İslâm esnaf birliklerinin Batı esnaf birliklerinin, yani korporasyonların yeniden kuruluşunda etkili olduklarını biliyoruz. Biraz da bunun tesiriyle arada, zihniyet ve teşkilat açısından, benzerlikler bulunmaktadır. Fakat kapitalizm adım adım bu sistemi ortadan kaldırmıştır. Osmanlılarda ise kapitalizme geçme söz konusu olmadan kendini yeni şartlara uydurarak varlığını

sürdürmüştür.

X. OSMANLI ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMLERİ

A. ÇALIŞMA VE ÜCRET SİSTEMİ

Özellikle Osmanlı Anadolu'sunda nüfusun az ve XVI. yy.daki nüfus artışı hariç, durgun olduğunu hatırlarsak ücret seviyesinin yüksek olduğunu varsayabiliriz. Bu yüzden işsizlik olayı değil, işgücü eksikliği vardır.

Osmanlılar kalifiye işgücüne büyük önem vermişlerdi. Fetihler sonucu elde edilen kalifiye elemanlar İstanbul'a gönderilirdi. İspanya'dan yahudilerin getirilmesi Osmanlı ekonomisine büyük katkılar sağlarken İspanyol ekonomisinin çöküşünün en önemli sebeplerinden birini oluşturmuştu. XV. ve XVI. yy.larda bazı İtalyan teknisyenler Osmanlı hizmetine girmişti. Yine Yavuz Selim'in (1512-1520) Kahire ve Tebriz'den 1500 tüccar ve sanatkarı İstanbul'da iskan etmesi aynı amaca yönelikti. Bu arada ülkeye yeni teknoloji girişi için de yabancı kalifiye işçi istihdamından çekinilmiyordu.

Osmanlı sanayi ve ticaret kesimlerinin çerçevesini oluşturan esnaf birlikleri rekabete değil, işbirliği, karşılıklı kontrol, imtiyaz ve tahsis ilkelerine dayandığı gibi bu ilkeler çalışma hayatının da esasını teşkil etmektedir. Bu şartlar altında iş ve çalışma hayatı belli bir disiplin altına alınmış, liberal-kapitalist sistemdeki gibi herkesin istediği mesleği, istediği yerde ve istediği şekilde yapmasına imkan verilmemiştir.

Tarım, dokuma ve inşaat sektörlerinde XVI. yy. ve sonrasında emekçiler daha yüksek ücret aldıkları işyerlerine kayıyorlardı. Bu yüzden devlet ve vakıflar bu, nisbeten yüksek ücretleri karşılamada güçlük çekiyorlardı. Özellikle İstanbul inşaat kesiminde XVII. ve XVIII. yy.larda ücretler yüksek seviyesini korumuştur.

Osmanlı ekonomisinde bir işçi sınıfı olmadığı gibi, sanayi devrimi döneminde de bir işçi sefaletinden söz etmek mümkün değildir. Osmanlı ekonomisinde sanayi devriminin oluşmamasının sebeplerinden biri de ücretlerin nisbî yüksekliğidir.

Tanzimatla Birinci Dünya Savaşı arasında geçen (1839-1914) sürede nominal ve reel ücretler artmıştır. Bu genel çerçeve içerisinde ücret hareketlerinin dünya konjonktürü ile bağıntılı olduğunu görüyoruz. Bununla beraber refah seviyesi çevre ülkelerinkinden yüksekti.

B. SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ

Osmanlılarda çağdaş sosyal güvenlik sisteminin işlevlerini vakıflar görmektedir. Bu vakıa özellikle klasik dönem için böyledir. Klasik dönem Osmanlı sosyal güvenlik sistemini incelerken devlet görevlileri (askerî zümre) ve halk kesimi (reaya) ayrımını yapabiliriz. Tanzimat'tan sonra ise genel merkezîleştirme ve devletleştirme eğilimine paralel olarak devlet bürokrasisi sosyal güvenliğe hakim olmuştur.

Askerî zümreyi ilmiye-adliye, kapıkulları ve tımarlı sipahiler oluşturur. Bunlar için mecburi prim ödeme ve belirli bir emeklilik yaşı söz konusu değildir. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır.

Yeniçerilerin orta sandığı denen ve orta denen birliklerinde bulunan vakıf statüsünde bir yardımlaşma sandıkları vardır. Bu sandık 'tas parası' adıyla ulufe dağıtımında alınan % 3-5 oranlarındaki aidat ile bekâr ölen yeniçerilerin metrukatının satışlarından elde edilen fonlardan ve bazı yeniçerilerin katkılarında oluşurdu. Bu sandık bazan savaşta esir düşen yeniçerilerin kurtarılmasında ve hasta ve

muhtaç olanlara yardımda kullanılırdı.

Tanzimat'tan sonra devlet görevlilerinin sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik vakıf statüsündeki sandıklar tamamen devlet eline alındı. Zira bilindiği gibi Tanzimat, bir yönüyle devletleştirme ve merkezileştirme hareketidir. Bunun sonucu olarak devletin sosyal güvenliğe tamamen hakim olma isteğiyle 1866'da kurulan Askerî Tekaüt Sandığı ile 1880'de kurulan Mülkî tekaüt sandığı bugünkü Emekli Sandığının ve diğer resmî sosyal güvenlik kurumlarının esasını teşkil eder.

Sosyal güvenlik kurumu olarak esnaf sandığının önemini vurgulayabiliriz. Esnaf sandıkları kethüda, yiğitbaşı gibi esnaf ileri gelenlerinin nezaretinde vakıf statüsü altında çalışırlardı. Sandığın sermayesi esnafın bağışları ile çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa yükselenler için ustaları tarafından verilen paralardan ve aidatlardan oluşurdu.

Esnafın çalıştıkları kapalıçarşılar çok kere büyük camilerin vakıfları idiler. Dolayısıyla burada çalışan esnafın sandıklarıyla devlet yakından ilgiliydi. Bu fonlar da kredi yoluyla işletilirdi.

Avâız vakıfları şehir ve köy halkının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu. Avâız, bilindiği gibi, hem toplu yükümlülükler verilen addır hem de rizikolar, tehlikeler demektir ki tamamen sosyal güvenliğin çerçevesine girer. Sermayeleri kredi olarak işletilen avâız sandıkları ile bütün bir mahalle veya köy halkının veya içlerinden sadece fakir olanların vergi borçları ödenirdi. Yine umulmadık masraflarla yardımlara fon ayrılmıştı. Zamanla vergi borçlarının ödenmesi önemini kaybetmiş, su yolu ve kaldırım inşası, fakirlerin iaşesi, evlendirilmesi, sermaye tedariki, cenaze masraflarının karşılanması gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Avâız sandıkları 1876-7 savaşına kadar devam etmiş, o tarihten itibaren esnaf ve avâız sandıkları devlet tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

SONUÇ

Osmanlılar nevi şahsına münhasır (sui generis) bir iktisadî sistem oluşturmuşlardır. Ortaasya ve Ortadoğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fethedilen bölgelerin mahallî gelenekleri İslâm çerçevesinde asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yy. sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.

Asırlar süren bir vetire içinde öncelikle merkezî bir devlet oluşturulmuştur. Ancak bu merkezîlik idarî anlamda değil 'ideolojik' anlamdadır. XI. yy.ın başlarında Büyük Selçukluların başlattıkları bu çabalar Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şâh II. (1192-1204) tarafından, ülkenin şehzâdeler arasında paylaşılması geleneğine son verilerek, kurallaştırılmış ve Sultan Fatih (1451-1481) bu süreci tamamlamıştır. XVI. yy. başlarından itibaren ticarî kapitalizm safhasına giren Avrupa, ihtiyaç duyduğu merkezî devletin somut örneğini karşısında bulmuştu. Bu yüzden birçok Batılı gözlemci Osmanlı sisteminin özelliklerini öğrenmek ve öğretmekle görevlendirilmişti.

Osmanlı sosyal sistemi Batı'nın aksine çelişkilere dayanan sınıflaşmadan değil, ilkelerden hareket eden nizam fikrinden kaynaklanmıştır. Soy asaleti, özellikle asabiyetin bertaraf edildiği Türkler'de yerini kaabiliyet ve faziletin üstünlüğüne bırakmıştır.

İktidarın bölünmemesi ilkesi devlete rakip iktisadî güçlerin belirmesini engellemiştir. Toprakta ilke olarak devlet mülkiyeti kabul edilmiş, sanayi ve ticaret kesimlerinde de servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanması ve aşırı zenginleşme yani toprak aristokrasisi ile burjuvazinin oluşması engellenmek istenmiştir.

Tarım kesiminde köylülerin toprakları kendi toprakları gibi işlemeleri düzeni getirilmiş; esnaf, tüccar ve küçük sanayicinin 'kendi hallerinde' ve güven içinde çalışmaları sağlanmıştır. Belli kişilerin teşviki ve zenginleştirilmesi yerine ibadullahın terfi-i ahvalleri' yani sosyal refah gözetilmiştir. Özellikle

emeğiyle geçinenler, bu sistemde ayrı bir sosyal zümre oluşturmamıştır.

Öteden beri ülkeye kıymetli maden girişi teşvik edilmiş, ihracı ise yasaklanmıştır. Fakat dış talep şartlarının baskısı bu uygulamayı zorlaştırmıştır. XVI. yy. sonlarında Avrupa'ya intikal eden Amerikan gümüşleri bu kıtada talebi ve fiyatları yükseltmiş, bu da Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya doğru gıda maddesi, sanayi hammaddesi ve yarı mamul madde kaçakçılığına sebep olmuştur. Mısır, İran ve özellikle Hindistan'daki kıymetli maden talebinin yüksekliği de, XVII. yy.ın başlarından itibaren Güney ve Doğu taraflarına doğru kıymetli maden kaçakçılığına yol açmış, bu da ekonominin para kaynaklarını azaltmıştır. Bu yüzden para arzını sürekli olarak artırma bir politika olarak benimsenmiştir.

Osmanlı ekonomisi kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve ihtikar gibi tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem görülmüştür. Yine bu amaçla üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda, planlanmıştır.

Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yy. ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi sürdürmüştür.

Sermaye birikimi her şeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihî bir olaydır. Yani Batı'da iç ve dış sömürü olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan sanayi devrimi de görülmeyecekti. Oysa Osmanlılar geleneksel olarak sermayenin belli ellerde toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere silahını kullanarak böyle bir iç oluşuma imkan tanımak istememişlerdir.

Dış sömürü de geleneksel İslâmî zihniyete yabancıydı. Bu sistemde belki daru'l-İslâm ve daru'l-harp gibi ayrımlar vardır ama sömürge-anavatan ayrımı yoktur.

Osmanlı ekonomisinin bu özellikleri zamanla esnekliklerini kaybetmiş ve yerini XIX. yy. boyunca Batılılaşmaya dayanan yeni bir zihniyet ve yapıya bırakmıştır. Bu yüzden sosyal refah kavramının yerini kalkınma; güçlü bir orta sınıf fikri yerini büyümenin motoru olacak bir avuç burjuvazinin oluşturulması; adil gelir dağılımının yerini servet temerküzü almıştır. Bununla beraber kültür farklılığı bu yeni zihniyet ve yapının da Batılı anlamda, oluşmasına imkan vermemiştir. Temel ekonomik göstergeleri incelediğimizde Türkiye'nin bir zamanlar Osmanlı toprakları içinde bulunup bugün bağımsız olan devletler arasındaki yeri bunu ispatlamaktadır.

Türkiye, Osmanlı Devleti'nden ayrılan 38 devlet arasında 2010 yılı rakamlarına göre Kişi Başına GSYH bakımından 14. sırada, GSYH artış oranı bakımından 1. sırada, ihracat bakımından 3. sırada bulunmaktadır. Yine Türkiye, Dünyanın en büyük ekonomileri arasında, GSYH açısından 15. sırada ve İslam ve eski Osmanlı ülkeleri arasında ilk sırada yer alıyor.

2010 İnsanı Gelişmişlik Endeksi rakamlarına göre dünyanın en büyük 15'nci ekonomisi, Avrupa'nın 6'ncı büyük ekonomisi olan Türkiye 186 ülke arasında 92. sırada yer alabilmiştir. Türkiye, sıralamada AB üye ülkeleri ile AB'ye aday olan diğer ülkelerin ve OECD ortalamasının altında bulunmaktadır. Türkiye'nin bu önemli sorunu aşabilmesi için öncelikle, borç yükünün hafifletilmesi ve cârî işlemler açığının azaltılması gerekmektedir. Bunların yanında gelir dağılımı, eğitim ve sağlık alanlarında iyileşmelerin sürdürülmesi insanî gelişme seviyesinin yükseltilmesi için şarttır.